

Iva Lukežić

RAZVOJ I USPOSTAVA HRVATSKOGA JEZIKA U STARIJIM RAZDOBLJIMA

Dr. Iva Lukežić, Filozofski fakultet, Rijeka, izvorni znanstveni članak, Ur.: 22. rujna 1999.

UDK 808.62(091):800.22

U radu se podrobno prikazuje razvoj izoglosa koje su od protojezičnih skupina zapadnoga južnoslavenskoga dijalekta (od konca 6. do sredine 11. st.) i starojezičnih dijalekatskih skupina (od konca 11. do konca 14. st.) dovele u predmigracijskome razdoblju do uspostave triju organskih narječja hrvatskoga jezika.

1. zapadni južnoslavenski prajezik (ZJP)

Povijest je hrvatskoga jezika kao zasebnoga slavenskoga lingvističkoga sustava počela u zapadnome južnoslavenskome dijalektu (ZJD), jednome od dvaju dijalekata južnoslavenskoga dijalekta (JD), nastalih u posljednjemu dezintegracijskome razdoblju praslavenskoga jezika (PJ) neposredno prije njegova potpuna raspada u 3. stoljeću nove ere.

Moguće je izdvojiti dva podrazdoblja u zapadnome južnoslavenskome dijalektu, koji je postojao od konca 6. do polovine 11. stoljeća. Starije se podrazdoblje zbog velike unutrašnje jezične koherentnosti može smatrati neposrednim ishodišnim jezikom hrvatskome jeziku i drugim dvama slavenskim jezicima koji su se iz njega razvili: slovenskome jeziku i srpskome jeziku. Mlađe se podrazdoblje, obilježeno početcima izazitije jezične diferencijacije, može tretirati kao protojezik, ili prajezik svim trima jezicima koji će iz njega nastati, te ga je moguće zvati protoslovenskim, protohrvatskim i protosrpskim, ili praslavenskim, prahrvatskim i prasrpskim.

1.1. Starije ishodnojezično podrazdoblje ZJP

ZJP je u početnim stoljećima ili u starijem podrazdoblju, od konca 6. do konca 9. stoljeća obuhvaćao četiri skupine, nazvane prema teritorijima na koja su se u razdoblju između 6. i 8. stoljeća doselili Slaveni: alpsku, panonsku, primorsku i dinarsko-rašku:

ZJP = (Al skupina + Pa skupina + Pr skupina + DR skupina).

1.1.1. Jezična slika starijega podrazdoblja nije posve podudarna s jezičnom slikom praslavenskoga jezika iz njegova posljednjega dezintegrativnoga razdoblja. Skupine su se u to vrijeme međusobno razlikovale po četiri dijalekatske odrednice.

• najstarije su, nastale prije raspada na južnoslavenski istok i zapad, bile razlike u konsonantskim skupinama nastalim primarnom (praslavenskom) jotacijom dentala u skupinama **ktj* i **gdj*:

**/ktj/* > */šć/* u Pr skupini i u zapadnome (D) ogranku DR skupine

> */šć/* u Al skupini i Pa skupini,

> */št/* u istočnome (R) i dijelu zapadnoga (D) ogranka DR skupine,

**/gdj/* > */žj/* u Al skupini, Pa skupini i Pr skupini,

> */žj/* u DR skupini;

• u pojedinim su skupinama primarnom (praslavenskom) jotacijom dentala, samih ili u skupinama, nastali različiti fonemi:

tj* **ktj* (světa*, **noktj b*) > */č/* (**svěča*, **noč b*) u Pr skupini i DR skupini,

> */č/* (**svěča*, **noč b*) u Pa skupini i Al skupini,

đt* (međa*) > */j/* (*meja*) u Al skupini i Pa skupini, te u zapadnome (D) ogranku DR skupine,

> */j/* (*meža*) u oba ogranka DR skupine.

Zbog toga se konsonantski inventar u pojedinim skupinama razlikovao brojem jedinica.

• Uz temeljni su praslavenski inventar od 23 jedinice: */p/, t/, k/, b/, d/, g/, s/, z/, č/, š/, ž/, c/, ʒ/, h/, n/, r/, m/, l/, j/, f/,* postojale i različkovne jedinice:

- */j/* u Al skupini i Pa skupini,

- */j/ + /č/* u Pr skupini i zapadnome (D) ogranku DR skupine,

- */č/ + /j/* u oba ogranka DR skupine;

• Skupine su se razlikovale i artikulacijskim položajem prednjega nazalnoga vokala:

- u Al skupini, Pa skupini i DR skupini artikulacija se */e/* bez obzira na fonološko okružje pretežno zadržavala u zoni vokala */e/* (**měso*, **pěť*, **desěť*, **počěti*, **žěti*)

- u Pr skupini je zavisno od palatalnosti/nepalatalnosti prethodnoga konsonanta u pravilu varirala između vokala */e/* i */a/* (**měso*, **pěť*, **desěť* : **počati*, **žati*);

• Opseg je treće palatalizacije u kategoriji deminutivnih sufixa (*-*bkъ* > -*bc b*) u Al skupini i Pa skupini bio manji u odnosu na njezin opseg u Pr skupini i DR skupini.

1.1.2. U svemu se ostalome u svim skupinama zadržavalo neizmijenjeno praslavensko jezično naslijeđe.

• Vokalni se inventar sastojao od 11 vokala:

- dugih */a/, /i/, /u/, /y/, /e/, /ɛ/, /o/, /ɔ/*,

- kratkih */e/ i /o/*,

- poluglasova */b/ i /b/*,

a u sustavu su postojali i slogotvorni sonanti */r/ i /j/*.

Budući da se svaki vokal artikulacijski razlikovao od svakoga drugoga vokala, vokalni je sustav povezivala korelacija po kvaliteti.

Izgovorne je vrijednosti fonema */ɛ/ i /ɔ/* na suprotnim stranama artikulacijskoga trokuta povezivalo parništvo po varirajućoj artikulaciji.

Izgovor je */ɛ/* varirao je po čitavoj lijevoj kosini artikulacijskoga trokuta, od najdonjega */a/* preko središnjega */e/* do najvišega */i/*, a izgovor */ɔ/* varirao je po čitavoj desnoj kosini artikulacijskoga trokuta od najdonjega */a/*, preko središnjega */o/* do najvišega */u/*, ali: zadržavajući se pretežno u zoni vokala */a/* u jednom manjemu dijelu na sjeverozapadu Pr skupine, i u zoni vokala */o/* u Al skupini, Pa skupini i u jednoj većoj zoni na sjeverozapadu Pr skupine, te u zoni vokala */u/* u ostalome dijelu Pr skupine i u DR skupini:

	i	y	u
b			b
e			o
ɛ	ɛ		ɔ
	a		

• Prozodijski se inventar sastojao od tri akcenta:

- kratkoga na kratkim vokalima i poluglasovima u inicijalnim i finalnim slogovima u riječi (**òko*, **něbo*, **sǫđb*, **pǫtb*),

- cirkumfleksa na dugim vokalima u inicijalnim i finalnim slogovima u riječi (**měso*, **sŭnъ*, **rǫkâ*, *Asg.* **rǫkol*),

- i akuta na dugim vokalima u inicijalnim i medijalnim slogovima u riječi (**lpa*, **mīatiti*, **krāva*, **daĵātī*/**daĵātī**, **měšto*, **besěda*, **rŭba*, **kopyto*, **posōda*, **govědo*).

Silina se s rubnih akcenata prenosila regresivno na prethodni vokal unutar akcenatske cjeline, te progresivno u paradigmatama s vokala na osnovi na vokal u gramatičkome morfemu.

• I dalje su se provodile glasovne mijene započete u praslavenskom razdoblju: funkcionirale su sve tri palatalizacije, primarna jotacija i prijeglas, a kao mehanizmi za otklanjanje zatvorenih slogova funkcionirale su i dalje metateza likvida i interpoliranje poluvokala u dvovokalne sekvencije na granicama riječi ili unutar riječi. Prijevot više nije bio produktivan.

• U morfologiji se zadržavao naslijeđeni inventar i paradigme.

1.2. Mlađe protojezično podrazdoblje ZJP

Mlađe su podrazdoblje ZJP obilježile promjene u vokalizmu, izazvane s jedne strane zbijanjima u akcentuaciji, a s druge težnjom za otklanjanjem iz sustava jedinica posebne artikulacije.

1.2.1. Prvi je pravac promjena uslijedio nakon uglavnom dosljedne pokrate praslavenskoga akuta u Pa skupini, Pr skupini i DR skupini¹, a izostanka te pojave u Al skupini. Posljedak je te pokrate pojava u trima sustavima kratkih parnjaka za sedam vokala, koji su ostali dugima u pozicijama pod cirkumfleksom i izvan akcenta:

**/ǝ/ : *ǝ/ (*mǝso : *govǝdo)*

**/y/ : *ŷ/ (*synǝ : *mysliti)*

**/u/ : *ū/ (*sūhǝ : *ūp-)*

**/ǫ/ : *ǭ/ (Asg. *ǭko : *posǫda)*

**/r/ : *r̄/ (*p̄rāti : *r̄pa)*

**/ā/ : *ā̄/ (*mlāiti : *stāti)*

**/ē/ : *ē̄/ (*bēlāta) : *mēsto)*

Time je u sustavima Pa skupine, Pr skupine i DR skupine uspostavljena kvantitativna opozicija među sedam iskonski dugih vokala, nakon čega su ti sustavi težili uspostavi kvantitativnih opozicija i među ostala dva primarno kratka i dva superkratka vokala.

¹ Ovo mišljenje odudara od mišljenja autora po kojima praslavenski akut u Pr skupini, Pa skupini i DR skupini nije generalno pokraćen nego je opstao u kategorijama u kojima je dobioven mlađim dezokstonezama, dočekavši noviji starojezični akut, s kojim se stopio (primjerice u imenica *sūša > sūša i sl.). Autorica se ovoga rada priklanja mišljenju onih autora koji preporučuju da su se takve dezokstoneze dešavale u starojezičnom, a ne u praslavenskom razdoblju, i da su se vremenski preklapale s gubljenjem siline s finalnih poluglasova; prema *Krajiš > Kraji* u Nsg. muškoga roda moglo je analoški doći i *sūša > sūša* u Nsg. ženskoga roda. Isto vrijedi i za druge kategorije s ranim dezokstonezama pri kojima se u starojezičnome razdoblju pojavljivao zavnuti akcent.

Ubrzo su svoje duge parnjake uspostavila i oba kratka vokala:

- /ǫ/ /okoi/ : /ō/ (*dobroe > kontrakcija > dobrō),

- /ǝ/ /nǝbo/ : /ē/ (*mǝso > mǝso).

Time je devet od jedanaest vokala uklopljeno u sustav kvantitativnih korelacija. Jedino poluglasovi zbog svoje superkratke artikulacije nisu mogli uspostaviti takve opozicije, zbog čega su se u sustavu izdvajali kao jedinice bez mogućnosti usustavljenja po istome načelu koje je vrijedilo za ostale jedinice. Ta je činjenica bila razlogom slabosti poluglasova, zbog koje su morali nestati iz sustava kojemu se nisu mogli prilagoditi. U toj su etapi prije eliminacije iz sustava, prošli međufazu u kojoj su se međusobno artikulacijski izjednačili: /b/, /b̄/ > /b/.

2.1.2. U ovoj je etapi jezičnoga razvoja simultano tekla i tendencija rasterećenja sustava od vokala posebne artikulacije, čemu su podlijegali vokali /y/, /ǫ/, /ǝ/ i /ē/.

Zamjena je /y/ > /i/ (*synǝ, *ryba, *mysliti > *sina, *riba, *misliti) bila jednoznačna u sve četiri skupine i nije izazvala dodatnih razlika.

Eliminacija je nosnih vokala iz sustava, u kojemu su dominirali većinski oralni vokali, provedena jednostavnom denazalizacijom i izjednačavanjem s onim vokalima oralne artikulacije u zoni kojih se i prije denazalizacije kretala njihova artikulacija.

Tako je /ǝ/ jednoznačno zamijenjen:

- vokalom /e/ u Al skupini, Pa skupini i DR skupini (*mǝso, *pǝtb, *desǝtb, *počǝti, *žǝti > meso, pǝtb, desǝtb, počǝti, žǝti),

- a dvama vokalima: /e/ i za nepalatalnih i /a/ i za palatalnih konsonanata u Pr skupini (*mǝso, *pǝtb, *desǝtb, *počǝti, *žǝti > meso, pǝt, deset, počǝti, žǝti), što je samo potvrdilo posebnost i odvojenost u toj činjenici Pr skupine, začetu još u praslavenskom jeziku².

Zamjena /ǫ/ dijelom je bila izravna, a dijelom je prošla međufazu. To je dovelo do daljnje diferencijacije unutar skupina.

Izravne su zamjene bile:

/ǫ/ > /o/ u Al skupini (Asg. *rǫko > rǫko).

> /a/ u manjemu dijelu Pr skupine u buzetskoj regiji (Asg. *rǫko > raka)

> /u/ u istočnome (R) ogranku DR skupine (Asg. *rǫko > ruku).

² Pojedinačni sporadični primjeri s odrazom *ǝ > a iza palatala i izvan Pr skupine, bilo opći (Pr, Pa, DR) kao *žalac/žalec* < *žalacǝ < *žalcb, bilo općestokavski (DR) kao *žarka* < *žalaka < *žal̄ba, bilo ikavskoštokavski (D): *zajat* < *žǝti potvrđuju da prajezični i prvotni protojezični *ǝ svuda iza palatala imao tendenciju približavanja vokalu /a/. Čakavski primjeri s dosljednim dvojnim odrazima *inpalatal+*ǝ > e*, *palatal+*ǝ > ai* pokazuju da u vrijeme defonemizacije *ǝ u Pr skupini to nije bila samo tendencija nego pravilo.

U ostalim dijelovima Pr skupine, te u Pa skupini i zapadne (D) ogranku DR skupine /o/ nije izravno zamijenjen, nego je stanovito vrijeme postojao kao fonem /o/, parnjak fonemu /e/ < /e/; iz te faze prešao u jedan od susjednih vokala:

/o/ > /o/ u središnjostarskome dijelu Pr skupine (Asg. *rōko > *rōko > roko),

> /o/, /u/ u manjemu središnjostarskome dijelu Pr skupine (Asg. *rōko > *rōko > ruko),

> /u/ u ostalome dijelu Pr skupine, te u zapadne (D) ogranku DR skupine (Asg. *rōko > *rōko > ruku).

Fonem /e/ koji je zbog svoje posebne široke artikulacije također potpao pod udar tendencije za rasterećivanjem sustava od vokala posebne artikulacije, u tome je razdoblju gubio dio prostora svoje artikulacije u zoni vokala /a/ i sužavao je na položaj između vokala /e/ i vokala /i/, ustalivši se u obliku fonema /e/. Na tome se položaju dobro držao dok mu je postojao parnjak /o/ s druge strane artikulacijskoga trokuta. Kako to razdoblje nije bilo duga vijeka, uskoro je, pod konac ovoga podrazdoblja, ostao, jednako kao i poluglas, neintegriранom jedinicom bez parnjaka u sustavu.

1.2.3. U Al skupini su zadržavanjem u akcentatskome sustavu nepokraćena praslavenskoga akuta, a u daljnjoj evoluciji i obaju naslijeđenih prijenosa siline: regresivnoga i progresivnoga, izostali navedeni procesi, te se ona svojom daljnjom evolucijom odvojila od zbivanja koja su zahvatila Pa skupinu, Pr skupinu i DR skupinu. To je odvajanje pojačano i izravnom zamjenom /o/ > /o/ u Al skupini. To su razlozi zbog kojih se praćenje daljnje evolucije Al skupine odvajala od praćenja daljnje evolucije ostalih triju skupina od kojih su nastala nartječja i dijalekti hrvatskoga jezika, te dijalekti srpskoga jezika.

Struktura ZIP pod konac ovoga podrazdoblja više nije homogena:

ZIP= Al skupina + (Pa skupina + Pr skupina + DR skupina).

Vokaliski je artikulacijski trokut preostalih triju skupina neposredno pod konac ovoga podrazdoblja pokazivao ovakve odnose među jedinicama:

Pa, Pr, D ogranak DR	i	o	:	e	i	o
	u	o	:	e	i	o
	a	o	:	e	a	o

2. Starojezično razdoblje

Naziv se starojezično razdoblje odnosi na vrijeme između sredine 11. i konca 14. stoljeća, u kojemu su nakon znatnih dubinskih promjena iz prethodnoga razdoblja

preostale samo dvije vokalne jedinice praslavenskoga naslijeđa, i to znatno artikulacijski izmijenjene i strukturno nepoduprte parnjacima u sustavu. Intenzivne su promjene prethodnoga protojezičnoga razdoblja znatno izdiferencirale skupine međusobno, ali i dijelove pojedinih skupina. Na terenu su se unutar Pa skupine, Pr skupine i DR skupine formirali začeci dijalekata sa svojim posebnostima.

Ovo je razdoblje bilo obilježeno nestankom iz sustava dviju preostalih jedinica: starojezičnoga poluglasa /o/ i starojezičnoga jata /e/, promjenama u akcentatskome i konsonantskome sustavu, te izmjenama u morfoloiji.

I za ovo razdoblje valja pretpostaviti dva podrazdoblja: starije u kojemu su se dešavale promjene dviju vokalnih starojezičnih jedinica, i lančane promjene time inicirane, te mlađe, u kojemu se jezično stanje stabiliziralo, zaokruživalo i smirivalo.

2.1. Starije starojezično podrazdoblje

Starojezični je poluglas³, nastao u mlađemu podrazdoblju prethodnoga protojezičnoga razdoblja artikulacijskim sjedinjenjem obaju prajezičnih poluglasova, neposredno prije defonemizacije nakratko uspostavio parnjake po kvantiteti da bi se mogao privremeno održati u vokalskome sustavu u kojemu su sve ostale jedinice povezane kvantitativnim opozicijama. Duga se i kratka inačica poluglasa nisu razlikovale kvalitetom:

- u većemu su dijelu Pa skupine obje inačice tendirale realizaciji u artikulacijskome prostoru koji je tada bio zaposjao starojezični jat (/e/),

- u oba su ogranka DR skupine i u većem dijelu Pr skupine i kratka i duga inačica poluglasa tendirale izgovoru u zoni najnižega vokala (/a/).

Suprotno tome su kvantitativne opreke prerastale u kvalitativne na (jugo)zapadne dijelu Pa skupine, i u manjoj zoni na sjeverozapadu Pr skupine gdje je duga (produžen) inačica poluglasa tendirala izgovoru u zoni najnižega vokala /a/, a kratka se zadržavala u visokoj centriranoj artikulacijskoj zoni starojezičnoga poluglasa /o/, ili se artikulacijski spuštala nešto niže, u zonu među središnjim vokalima, gdje se ostvarivala kao /oʔ/.

Ubrzo je nakon toga poluglas kao zasebna fonološka jedinica eliminiran iz sustava na dva načina: redukcijom zbog izostanka artikulacije i prijelazom u puni vokal.

U podrazdoblju je od 11. do sredine 13. stoljeća glavna promjena koja se odnosila na starojezični poluglas, bila početak njegove eliminacije u slabim položajima.

3 U literaturi se za starohrvatski poluglas rabi i termin šva, koji izvorno označava praindoeuropske reducirane vokale, šva1 i šva2.

4 Fazom /o/ je moguće objasniti vokale /e/ i /o/ na mjestima Kratkoga jakoga poluglasa u gorskokotarskim kajkavskim, te krčkim i creškim čakavskim govorima.

2.1.1. Poluglas je u slabim položajima eliminiran mehanizmom redukcije. Poluglasovi su se prestali izgovarati kad su bili u slogu ispred sloga s punim vokalom i na apsolutnome kraju riječi: **dava*, **staraci*, **bogŕ* > *dva*, *starcj*, *bog* u svim skupinama; a u dijalektima Pr skupine i karakteristično A sg.: **za čŕ*, **po čŕ*, **na čŕ* > *zač*, *poč*, *nač*.

2.1.2. Mehanizam je pune vokalizacije zahvaćao u ovome podrazdoblju samo polugasove u slabim položajima među konsonantima koji bi nakon redukcije mogli tvoriti inicijalne i finalne konsonantske skupine atipične u odnosu na dubinsko prajezlično naslijeđe. U takvim je inicijalnim položajima u riječi slabi poluglas prelazio u puni vokal. U finalnim je položajima prijelazu u puni vokal prethodila faza u kojoj je krajnji slabi poluglas umjesto redukcije interpoliran među konsonante koji su mu iskonski prethodili.

Ovakvi su se preventivni, kronološki najstariji, prijelazi slaboga poluglasa u puni vokal provodili u svim dijalekatskim skupinama, no s nejednakim rezultatima. U dijelu govora na (jugo)zapadu Pa skupine poluglas je zadržao svoju starojezičnu artikulacijsku vrijednost, a u ostalim je skupinama, uključujući i govore na ostalome većem dijelu Pa skupine, prešao u jedan od punih vokala. U oba ogranka DR skupine, i u najvećemu dijelu Pr skupine, te na rubnim područjima Pa skupine, poprimio je artikulaciju najdoniega vokala /a/. U najvećemu je dijelu Pa skupine artikulacija vokala u koji je prešao slabi poluglas istovjetna s artikulacijom starojezičnoga jata: /e/. Na sjeverozapadu je otočkoga prostora Pr skupine i gorskokotarskome (jugo)zapadu Pa skupine slabi poluglas prelazio i u središnje vokale /e/ ili /o/.

Starojezični su se primjeri poput **stŕza*, **daska*, **mŕgla*, **osmŕ*, **jesmŕ* u ovome podrazdoblju učvrstili kao:

- *stŕza*, *daska*, *mŕgla*/ *mŕguga*, *osŕm*, *sŕn* u dijelu dvaju dijalekata na (jugo)zapadu Pa skupine gdje se zadržava poluglas u starojezičnoj artikulacijskoj vrijednosti,

- *steza*, *deska*, *mŕgla*, *osem*, *jesem* u većini dijalekata Pa skupine,
- *staza*, *daska*, *mŕgla*, *osam*, *jesam* u svim dijalektima Pr skupine, u svim istočnim i zapadnim dijalektima DR skupine, te u rubnim dijalektima Pa skupine,
- *steza*, *deska*, *mŕgla*, *osem*, *jesem* u dijelu dvaju sjeverozapadnih dijalekata Pr skupine i na (jugo)zapadnome dijelu Pa skupine,

- *stoza*, *doska*, *mŕgla*/ *mŕguga*, *oson*, *(jel)son* na uskom prostoru jednoga od sjeverozapadnih dijalekata Pr skupine i na uskome (jugo)zapadnome prostoru Pa skupine.

2.2. Mlađe starojezično podrazdoblje

2.2.1. Od sredine se 13. do konca 14. stoljeća u dijalektima Pr skupine starojezični kratki poluglas u stanovitu broju primjera u slabim položajima na kraju

riječi zamjenjivao punim vokalom i izvan konsonantskih skupina⁵. Ovo se prije svega odnosi na upitnu i odnosnu zamjenu za 'neživo' kojoj je dočetni kratki slabi poluglas zamijenjen odgovarajućim punim vokalom: **čŕ* > *ča*, *če*, *čo*. Uptimo-odnosna zamjenica za značenje 'neživo' s likom ča postaje dominantom odlikom dijalekata Pr skupine⁶.

2.2.1.1. U istome se podrazdoblju nastavio prijelaz starojezičnoga poluglasa u jakim položajima u pune vokale. Rezultati su jednoznačni, dvoznačni ili višeznačni, a posljedak su kvantitete starojezičnoga poluglasa, činjenice da je poluglas uoči ove promjene mogao biti kratak ili dug, odnosno položajno ili kategorijalno produžen.

- Kontinuant je jakoga neproduženoga i produženoga starojezičnoga poluglasa mogla biti kvalitativno ista vokalska jedinica:

- u svim jakim položajima /o/ > /e/ bez obzira na polaznu starojezičnu kvantitetu (**dŕnŕ*, **dŕnŕsŕ*, Nsg. i Gpl. **otŕcŕ*, Gpl. **sestŕr* > *den*, *denes*, Nsg. *otec*) u dijalektima Pa skupine;

- u svim jakim položajima /ŕ/ > /a/ bez obzira na polaznu starojezičnu kvantitetu (**dŕnŕ*, **dŕnŕsŕ*, Nsg. i Gpl. **otŕcŕ*, Gpl. **sestŕr* > *dan*, *danas*, Nsg. *otac*, Gpl. *otŕc*, Gpl. *sestŕr*) u većini dijalekata Pr skupine, u svima zapadnim (D) i najvećemu dijelu istočnih (R) dijalekata DR skupine, te u dijelu rubnih dijalekata Pa skupine;

- u svim jakim položajima /ŕ/ > /a:/ vokalna jedinica s artikulacijom između vokala /a/ i vokala /e/ bez obzira na polaznu starojezičnu kvantitetu (**dŕnŕ*, **dŕnŕsŕ*, Nsg. i Gpl. **otŕcŕ* > *dŕn*, *dŕnŕs*, Nsg. *otŕc*) u jednome od istočnih (R) dijalekata DR skupine;

- u svim položajima /ŕ/ artikulacijski neizmijenjen bez obzira na polaznu starojezičnu kvantitetu (**dŕnŕ*, **dŕnŕsŕ*, Nsg. **otŕcŕ* > *dan*, *danŕs*, Nsg. *otŕc*) u jednoj većoj i jednoj manjoj zoni istočnih (R) dijalekata DR skupine.

- Kontinuantne su jakoga starojezičnoga poluglasa mogle biti dvije kvalitativno različite vokalske jedinice, od kojih je kontinuant sekundarno produženoga poluglasa bila konstantna: /ŕ/ > /a/ (**dŕnŕ*, Gpl. **otŕcŕ*, Gpl. **sestŕr* > *dan*, Gpl. *otŕc*, Gpl.

5 Da su ovakve pune vokalizacije koje nisu uvjetovane preventivnim razlozima svojstvene Pr skupini, svjedoče i čakavski oblici poput priloga *kade*/ *kadi*/ *keci* < **kŕde*, te morfološki samostalnoga pridjevala *va* < *vŕ*, i njegove inačice *va*-/ *ve*-/ *vo*- (< **vŕ*-) kao prefiksa u složenica. Riječ je o prijelazu poluglasa u puni vokal izvan konsonantske skupine, ili među konsonantima koji su se nakon uobičajenih preoblika mogli dovesti u red da bi mogli ostvariti dopuštenu konsonantnu skupinu ili je izbjegli postupcima kakvi su provedeni u dijalektima ostalih skupina: **kŕde* > **kde* > **gdŕ*/ **dŕ*. **vŕ*, **vŕ*- > *u*, *u*-/ *ŕ*, *ŕ*.

6 Uz oblike *ča*, *če*, *čo* < **čŕ*, s kratkim akcentom na vokalu, koji se rabe za značenje upitne i odnosne zamjenice za 'neživo', razvijen je u dijalektima Pr skupine i oblik *čŕ* za značenje neodređene zamjenice za 'neživo'. Stanje *čŕ*, *čŕ* > *ča* sačuvano je u suvremenim sjevernočakavskim i dijelu srednjočakavskih govora, u kojima je jezična slika vrlo često konzervirana na razini konca starojezičnoga razdoblja.

sestār) a kontinuantna je kratkoga neprodujlenoga poluglasa bio onaj vokal kojim je šva ranije zamjenjivan pri preveniranju inicijalnih i finalnih konsonantskih skupina. Kombinacije su bile:

- kratko/ neprodujleno /a/ > /a/ (*danāsə, Nsg. *otācə > dānəs, Nsg. otāc) ≠ sekundarno produjleno /a/ > /a/ (*dānə, Gpl. *otācə, Gpl. *sestārə > dan, Gpl. otāc, Gpl. sestār) unutar dvaju (jugozapadnih dijalekata Pa skupine;

- kratko/ neprodujleno /a/ > /e/ (*dānāsə, Nsg. *otācə > denes, Nsg. otec) ≠ sekundarno produjleno /a/ > /a/ (*dānə, Gpl. *otācə, Gpl. *sestārə > dan, Gpl. otāc, Gpl. sestār) unutar dvaju sjeverozapadnih dijalekata Pr skupine;

- kratko/ neprodujleno /a/ > /o/ (*dānāsə, Nsg. *otācə > donos, Nsg. otoc) ≠ sekundarno produjleno /a/ > /a/ (*dānə, Gpl. *otācə, Gpl. *sestārə > dan, Gpl. otāc, Gpl. sestār) u dijelu jednoga od sjeverozapadnih dijalekata Pr skupine;

• Kontinuante su jakoga starojezičnoga poluglasa mogle biti dvije kvalitativno različite vokalske jedinice, od kojih je kontinuantna sekundarno produjlenoga poluglasa bila konstantna: /a/ > /e/ (*dānə, Gpl. *otācə, Gpl. *sestārə > den, Gpl. otec, Gpl. sester, dėska) a kontinuantna je kratkoga neprodujlenoga poluglasa bio srednji ili otvoreniji vokal /e/ (posekel, Nsg. stolec)?

• U dijelu su jednoga (jugo)zapadnoga dijalekata Pa skupine kontinuantama jakoga starojezičnoga poluglasa mogle biti više od dvije kvalitativno različite vokalske jedinice, od kojih je kontinuantna sekundarno produjlenoga poluglasa bila konstantna: /a/ > /a/ (*dānə, Gpl. *otācə, Gpl. *sestārə > dan, Gpl. otāc, Gpl. sestār) a kontinuantna je kratkoga neprodujlenoga poluglasa mogla biti višeznačna: činio ju je uvijek starojezični šva i dva ili tri vokala kojima je šva ranije zamjenjivan pri preveniranju inicijalnih i finalnih konsonantskih skupina (/a/ /e/ /o/), uz primjere u kojima je jaki /a/ u određenim morfološkim okolnostima reduciran.

Prve pune vokalizacije starojezičnoga poluglasa u starijem, a osobito ove nastavljene u mlađemu starojezičnome podrazdoblju, posredno upućuju na položaj starojezičnoga poluglasa prema ostalim vokalima u različitim skupinama ili dijalektima unutar skupina, odnosno na njegovo artikulacijsko primicanje vokalima s kojima se tijekom obaju podrazdoblja izjednačio u svim jakim položajima. Artikulacijski bi se položaj /a/ uoči vokalizacija mogao ovako predočiti:

u većini dijalekata Pa skupine:

i	ē	←	ə	ō	u
	e			o	
			a		

7 Vjerojatno ovoj skupini ne bi trebalo pridruživati primjere kakvi su *snieha* i *mošek* u istome suvremenome kajkavskome sustavu, jer je to polazno isti refleks, /a/ > /e/. Naime, diftongacija je /e/ > /ie/ po svojoj prlici uslijedila kasnije.

u većini dijalekata Pr skupine, u dijelu dijalekata Pa skupine, u svim zapadnim (D) i većini istočnih (R) dijalekata DR skupine:

i	ē	e	ō	(ō)	u
			↓		
			a		

u dijelu sjeverozapadnih dijalekata Pr skupine i (jugo)zapadnih dijalekata Pa skupine:

i	ē	e	←	ə	→	o	(ō)	u
			↓					
			a					

u istočnoj zoni istočnih (R) dijalekata DR skupine:

i	ē	ō	→	o
	e	↓		
	a			

2.2.3. Istodobno se s punom vokalizacijom poluglasova u slabim položajima defonemizirao i starojezični jat /e/ kao slaba jedinica bez parnjaka u sustavu.

2.2.3.1. Starojezični je jat (/e/)znatno ojačan u većini dijalekata Pa skupine, u kojima mu se na starojezičnome artikulacijskome mjestu priključio vokalizirani poluglas, što mu je omogućilo ostanak unutar istoga starojezičnoga artikulacijskoga prostora.

U dijalektima Pa skupine u kojima je došlo do artikulacijskoga izjednačavanja jata (/e/) i poluglasa (/a/) u vokalskoj jedinici /e/ opstao je i parnjak toj jedinici, vokal /o/ < *o⁸:

ē	i	ē	e	o	ō	u
			a			

8 Nakon starojezičnoga razdoblja /o/ je u Pa skupini dodatno poduprt i primjerima nastalim procesom // > /o/.

2.2.3.2. U dijelu se dijalekata, u kojima nije bio poduprt parnjakom u sustavu, /e/ artikulacijski približio jednome od susjednih vokala i u svim se položajima izjednačio s njime:

- /e/ > /e/ u svim položajima u najvećemu dijelu sjeverozapadnih dijalekata Pr skupine, te u jednome od istočnih (R) dijalekata DR skupine (**bělo*, **měko*, Dsg. **žene*, **běleji*, **běleḥ*, **dole* > *belo*, *mleko*, *žene*, *belleji*, *belleḥ*, *dolej*);

- /e/ > /i/ u svim položajima u južnome dijalektu Pr skupine i u najvećemu dijelu zapadnih (D) dijalekata DR skupine⁹ (**bělo*, **měko*, Dsg. **žene*, **běleji*, **běleḥ*, **dole* > *bilo*, *mliko*, *ženi*, *biliji*, *bilih*, *dolij*);

2.2.3.3. U jednome je južnome dijalektu Pr skupine /e/ zamijenjen fonološkom sekvencijom /je/ u kojoj je petrificirano artikulacijsko kolebanje između susjednih vokala: *je* < *ie* (**bělo*, **měko*, Dsg. **žene*, **běleji*, **běleḥ*, **dole* > *bjelo*, *mjeko*, *ženje*, *bjeljeji*, *bjeljeḥ*, *dolje*).

2.2.3.4. U nekim je dijalektima /e/ djelomice nezamijenjen:

- u dijelu je jednoga od zapadnih (D) dijalekata DR skupine /e/ nezamijenjen u osnovama riječi, a u gramatičkim morfemima /e/ > /i/ (**bělo*, **měko*, **běleji*, Dsg. **žene* > *belo*, **měko*, **bělji*, Dsg. **ženi*);

- u dijelu jednoga od dijalekata Pr skupine /e/ nije zamijenjen u osnovama riječi, a u gramatičkim morfemima /e/ > /e/ (**bělo*, **měko*, **běleji*, Dsg. **žene* > *bělo*, **měko*, **běleji*, Dsg. **žene*);

- u jednome dijalektu Pr skupine kratki /e/ pod kratkim akcentom i djelomice izvan akcenta nije zamijenjen, dok je dugi /e/ > /i/ pod akcentom i izvan akcenta, te /e/ > /e/ bez obzira na kvantitetu (**menē*, **děvica*, **vřeteno*, **lětno*, **sředa*, **lěpo*, **vřeme*, **dve*, **na brege*, **v blate*, **umřeti* > *menē*, *děvica*, *vřeteno*, *lětno*, *sřida*, *lipu*, *vřime*, *dvi*, *ne brihu*, *u blat*, *utřeziti*);

- u dijalektima ili dijelovima dijalekata Pa skupine /e/ je zadržao starojezičnu artikulaciju najčešće u određenim prozodjski ili morfonološki uvjetovanim okolnostima, izvan kojih su mu refleksi u rasponu od srednjih do viših vokala prednjega niza i diftonga /e/, /ei/;

- u rubnim zonama Pa skupine, u dijalektima u kojima je ostvarena formula /e/ > /e/ < /e/ i u dijalektima u kojima starojezični /e/ i starojezični /e/ imaju različite reflekske, u određenim je gramatičkim kategorijama /e/ > /i/ (*vu tñaci*, *vu seli*, *po męsti*);

2.2.3.5. U nekim se dijalektima u kojima nije bio poduprt parnjakom u sustavu /e/ zamijenio obama susjednim vokalima:

- prema jezičnome pravilu: /e/ > /i/ u jednome, /e/ > /e/ u drugome fonološkom okružju u najvećemu središnjemu dijalektu Pr skupine (**bělo*, **měko*, **lěpo*, **tělo*, **dole* > *belo*, *mliko*, *lipo*, *telo*, *dolij*);

- prema kvantiteti: /e/ > /e/ u dugim, /e/ > /i/ u kratkim slogovima i gramatičkim morfemima unutar jednoga od zapadnih (D) dijalekata DR skupine (**děte*, **lěpo*, **děca*, Dsg. **děce*, **běleḥ*, **bogateji* > *dete*, *lěpo*, *dica*, *dici*, *lěpiḥ*, *bogatiiji*);

- prema kvantiteti: /e/ > /e/ u kratkim, /e/ > /i/ u dugim slogovima i gramatičkim morfemima unutar jednoga od zapadnih (D) dijalekata DR skupine (**děte*, **lěpo*, **děca*, Dsg. **děce*, **běleḥ*, **bogateji* > *dite*, *lipo*, *děca*, *děci*, *lipiḥ*, *bogatiiji*);

- prema morfološkim kategorijama: /e/ > /e/ u osnovama riječi, /e/ > /i/ u gramatičkim morfemima u dijelu istočnih (R) i dijelu zapadnih (D) dijalekata DR skupine (**bělo*, **měko*, Dsg. **žene*, **běleji*, **běleḥ*, **dole* > *belo*, *mleko*, *ženi*, *beljii*, *belih*, *dolij*);

- prema kvantiteti i morfološkim kategorijama: /e/ > /e/ ili /e/ > /i/ u osnovama riječi, /e/ > /i/ u gramatičkim morfemima u zapadnim (D) dijalektima DR skupine (**bělo*, **měko*, **měsec*, **děvojka*, Dsg. **žene*, **běleji*, **běleḥ*, **dole* > *belo*, *mleko*, *měsec*, *děvojka*, *ženi*, *beljii*, *bilih*, *dolij*);

2.2.3.6. U nekim je dijalektima Pa skupine i Pr skupine na mjestu starojezičnoga dugoga /e/ diftong, obično /ie/ ili /eij¹⁰.

2.2.3.7. U dijelu je zapadnih (D) dijalekata DR skupine:

- /e/ > /je/ u kratkim slogovima u osnovi riječi, /e/ > /i/ u dugim slogovima u osnovi riječi i u gramatičkim morfemima (**bělo*, **měko*, **měsec*, **děvojka*, Dsg. **žene*, **běleji*, **běleḥ*, **dole* > *bilo*, *mliko*, *měsec*, *děvojka*/ *děvojka*, *ženi*, *bjeliji*, *bilijh*, *dolij*);

- /e/ > /je/ u kratkim slogovima u osnovi riječi, /e/ u dugim slogovima u osnovi riječi i u većemu dijelu gramatičkih morfema, te /e/ > /e/ u manjem dijelu gramatičkih morfema (**bělo*, **měko*, **měsec*, **děvojka*, Dsg. **žene*, **běleji*, **běleḥ*, **dole* > *bilo*, *mliko*, *měsec*, *děvojka*/ *děvojka*, *žene*, *bjeliji*, *bilijh*, *dolij*);

2.2.3.7. U nekim je dijalektima /e/ zamijenjen dvjema fonološkim sekvencijama u kojima je petrificirano artikulacijsko kolebanje između susjednih vokala: /e/ > /je/ (< *je* < *ie*), i /e/ > /ije/ (< *ije* < *ie*), te vokalom /e/ u većemu dijelu gramatičkih morfema:

- u jednome je zapadnome (D) dijalektu DR skupine takva dvojaka zamjena uvjetovana intonacijom /e/, a vokal /i/ zamjenjuje /e/ u nekim gramatičkim morfemima (**bělo*, **měko*, **měsec*, **děvojka*, Dsg. **žene*, **běleji*, **běleḥ*, **dole* > *bjelo*, *mjeko*, *měsec*, *děvojka*, *ženi*, *beljii*, *bjelijeh*, *dolje*);

9 Ima mišljenja (D. Brozović, J. Lisač) da je ikavskome refleksu djelomično prethodila diftongska međufaza.

10 Riječ je o stanju u suvremenim organskim govorima. Moguće je da je to posjedak kasnijih diftongacija, a ne izravan starojezični refleks.

• U jednome je istočnome (R) dijalektu DR skupine takva dvojaka zamjena uvjetovana kvantitetom /e/, a vokal /i/ zamjenjuje /e/ u nekim gramatičkim morfemima (*belo, *mleko, *mesec, *devojka, Dsg. *žene, *beleji, *beleh, *dole > bijelo, mljeko, mjesec, djevojka, ženi, bjeji, bijelih, dolje);

• U dijelu je jednoga od istočnih (R) dijalekata DR skupine /e/ > /ije/ u dugim slogovima, /e/ > /e/ u kratkim, a /e/ > /i/ u gramatičkim morfemima (*dete, Gsg. *detera, Dsg. *dece > dijete, deteta, deci);

• U dijelu je jednoga od istočnih (R) dijalekata DR skupine /e/ > /e/ u dugim slogovima, /e/ > /je/ u kratkim, a /e/ > /i/ u gramatičkim morfemima (*dete, Gsg. *detera, Dsg. *dece > dete, deteta, deci);

• U dijelu je jednoga od istočnih (R) dijalekata DR skupine /e/ > /je/ u kratkim, /e/ > /i/ u dugim slogovima i gramatičkim morfemima (*dete, Gsg. *detera, Dsg. *dece > dite, deteta, deci).

2.2.4. U drugome se starojezičnome podrazdoblju razriješava i status slogotvornih fonema */i/ i */j/.

2.2.4.1. Slogotvorno /j/ je u svakoj skupini zamijenjeno onim istim vokalom kojim je ranije u toj skupini zamijenjen protojezični */g/. Čime se u Pa skupini, Pr skupini i DR skupini uspostavlja opća jednadžba: */g/, */j/ > isti vokali:

• U većini je dijalekata DR skupine, u svim dijalektima Pr skupine, te u dijelu dijalekata Pa skupine u konačnici svako slogotvorno /j/ zamijenjeno vokalom /u/ (*vlna, *bija, *plž, *jabko/*jabika, *siza, *žlt, *dlgo > vuna, buha, puž, jabuka, suza, žut, dugoi);

• Sudeći prema reliktima /j/ > /uo/ sačuvanim u dijelu starih zapadnih dijalekata DR skupine (stup, suoza, vuok¹¹) te dosljednom refleksu /j/ > /o/ u jednome južnome dijalektu Pr skupine (soza, sonce, žoto) moguće je prepostaviti da je u svim zapadnim (D) dijalektima DR skupine i u jednome južnome dijalektu Pr skupine konačnome refleksu /j/ > /u/, odnosno /j/ > /o/ prethodila diftonška među-faza /j/ > /uo/ iz koje su se naknadnom asimilacijom prvoga ili drugoga dijela diftonga razvili konačni refleksi /u/ ili /o/;

• U pretežnu je broju dijalekata Pa skupine slogotvorno /j/ zamijenjeno vokalom /o/ (vona, boha, poš, žoti, dogoi);

• U dijelu je sjeverozapadnih dijalekata Pr skupine slogotvorno /j/ desilabizirano na poseban način: još mu je u drugome protojezičnome podrazdoblju predmetnut starojezični poluglas, te je nastala sekvencija /al/, nakon čega je poluglas u toj sekvenciji adekvatno zamijenjen punim vokalom: ili /al/ > /al/ (valna, balha, dalgo, obalce se), ili /al/ > /el/ (velna, belha, jabeko, pelž, želt, melčat-melči, pelzat

11 Primjeri su s ovakvim refleksom redoviti u djelima bosanskih franjevacca, a donekadno su se i u organskim govornima u sjeveroistočnoj Bosni čuvali reliktni primjeri /j/ > /uo/.

se), ili /al/ > /el/ (vena, beha, jabeka, pež, žet, mečat-meči, pezat se), ili /al/ > /ol/ > /o/ (soza, vona, jaboko, poš, kok, sonce, žot, pozat se, močat-močin, dogo, doje);

• Na vrlo ograničenu sjeverozapadnome otočkome arealu Pr skupine, te u dijelu jednoga od istočnih (R) dijalekata DR skupine slogotvorno /j/ se zadržalo u neizmijenjenu statusu (vina, blha, piž, jabka, siza, pinica, žlt, dlgo, pizat-piže, mlčat-mlči, mlš-mlze, slčen/slčen, običen/obicen);

• U jednome je od istočnih (R) dijalekata DR skupine slogotvorno /j/ desilabizirano na poseban način: vezivanjem poluglasa uz slogotvorno /j/ čime se preobličilo u sekvenciju /lō/, koja je ostala neizmijenjena (sloza, dložan);

• Slogotvorno /j/ je uz gore opisane zamjene u dijelu pretežito sjeverozapadnih dijalekata Pr skupine, te u dijelu dijalekata Pa skupine imalo i posebnu vokalizaciju u infinitivnim, a dijelom i u prezentivnim osnovama glagola prve vrste: u infinitivnim je osnovama slogotvornome /j/ vezan /e/¹², a /e/ je u tako nastaloj sekvenciji /je/ adekvatno zamijenjen vokalom /e/ ili vokalom /i/: /je/ > /ii/ (mlist, slić, oblić, tlić), ili /le/ > /le/ (mlest, sleć, oblec, tlec), ili nije zamijenjen (vleći, povlečem, obleći, sleći se); u prezentivnim se osnovama istih glagola u dijelovima sjeverozapadnih dijalekata Pr skupine slogotvorno /j/ zadržava neizmijenjeno, ili mu se predmeće vokal /a/, /e/, /o/ ili poluglas: malzen, salčen, obalčen, talčen, valčen/melzen, selčen, telčen, velčen/molzen, solčen, obolčen, tolčen, volčen/malzen, salčen, obalčen, talčen, valčen¹³;

• U jednome je od istočnih (R) dijalekata DR skupine slogotvorno /j/ zamijenjeno dvojako: sekvencijom /lu/ iza dentala (dlugo, sluzo, slunce) i vokalom /u/ u svim ostalim položajima.

2.2.4.2. Slogotvorno /r/ je:

• u svim dijalektima DR skupine te u većini dijalekata Pr skupine i Pa skupine zadržalo status slogotvorne jedinice;

• U dijelovima dijalekata Pr skupine i Pa skupine slogotvornome se /r/ predmetnuo vokal /a/ ili /e/ ili /o/: na taj su način stvorene sekvencije /ar/ (karv, garmi, parst, varh, parvi, smardi), /er/ (dervo, terse, umerla, germi, derži, smert, černo, pervi, perst) ili /or/ (darvo, parst, tobuh, sarcel).

12 Pretpostavlja se da je vezivanje vokala /e/ uz slogotvorno /j/ u sekvenciju /e/ u infinitivima ovih glagola praslavenska dijalekatska značajka, starija od metateze likvida. Naime, /e/ je u zatvorenu slogu preobličeno u /ie/ tek potpunom metatezom koja uključuje i duljenje premetnutoga vokala, koje je u ovome slučaju podrazumijevalo proces: /e/ > /ie/ > /ē/.

13 U sekvencijama /el/, /ol/ (< /j/) prvotni se konsonantski element mogao naknadno izgubiti: mezen/ mozen, sečen/sočen, obečen/obočen, tečen/točen.

• U dijelovima dijalekata Pr skupine ima relikata koji svjedoče o vezivanju /e/ uz slogotvorno /r/ u infinitivnim osnovama te stvaranju sekvencija /e/, po istome modelu kao i u slogotvornoga // (*umrli, umrila*).

2.2.5. Nakon svih ovih izmjena na koncu su mladeća starojezičnoga podrazdoblja uspostavljeni temeljni vokalski sustavi:

• vokalski sustav s pet jedinica: /i/, /e/, /a/, /o/, /u/ te slogotvornim sonantom /r/ ili varijantom bez njega, u većini dijalekata Pr skupine¹⁴ i DR skupine;

• vokalski sustav sa šest jedinica: /i/, /e/, /a/, /o/, /u/ te slogotvornim sonantom /r/, u dijelovima dijalekata Pr skupine i Pa skupine, i dijelovima zapadnih (D) dijalekata DR skupine,

• vokalski sustav sa šest jedinica: vokalima /i/, /e/, /a/, /o/, /u/ te diftonskom sekvencijom /je/ (< /e/), i sa slogotvornim tonemom /r/ u jednomo dijalektu Pr skupine, te nekim zapadnim i nekim istočnim (R) dijalektima DR skupine,

• vokalski sustav sa sedam jedinica: /i/, /e/, /a/, /o/, /u/ te sa slogotvornim sonantom /r/ ili varijantom bez njega u većini dijalekata Pa skupine,

• vokalski sustav sa sedam jedinica: vokalima /i/, /e/, /a/, /o/, /u/ te diftonskom sekvencijom /je/ i sekvencijom /ije/, objema od /e/, i sa slogotvornim sonantom /r/ u jednomo od zapadnih (D) dijalekata i dvama istočnim (R) dijalektima DR skupine.

U prvome peteročlanome sustavu postoje varijante s poluglasom /o/ kao zasebnom fonološkom jedinicom u dvama dijalektima Pa skupine, u dijelu istočnih (R) dijalekata DR skupine, te varijante u kojima se ta jedinica javlja samo u sekvenciji /ar/ < /r/ u dijelovima dijalekata Pr skupine, i u sekvenciji /ra/ < /r/ u dijelovima istočnih (R) dijalekata DR skupine.

2.2.6. Eliminacija je poluglasa iz fonološkoga sustava potakla sustavne promjene u akcentuaciji, konsonantizmu i morfologiji Pa, Pr, i DR skupine. Pri tome je u dijalektima različitih skupina dolazilo do istih, podudarnih ili različitih razrješenja, što je ili povećalo njihovu bliskost ili dovelo do njihova znatnijega međusobnog udaljavanja.

2.2.6.1. U starojezičnome se razdoblju nakon otpadanja naglašenoga krajnjega poluglasa unutar naslijedenoga dvoakcenatskoga sustava¹⁵ u dijalektima zapadnoga (D) ogranka DR skupine, i u dijalektima Pa skupine i Pr skupine pojavila nova, treća akcenatska jedinica i uspostavljen isti starojezični akcenatski sustav, dok su u dijalektima istočnoga (R) ogranka izostale inovacije u inventaru. To je imalo odlučujući učinak na odvajanje ogranka DR skupine iz koje su se definitivno izdvojile dvije

14 U Pr skupini je sporadično moguća i Varijanta sa slogotvornim /r/. Pojava je, doduše, danas ograničena na govore nekoliko starijinskih čakavskih mjesta na otoku Krku.

15 Riječ je o promjenama unutar dvoakcenatskoga sustava uspostavljenoga u prethodnome protojezičnome podrazdoblju nakon generalne pokrate praslavenskoga akuta.

skupine dijalekata kao jezični sustavi s različitom temeljnom starojezičnom akcentuacijom¹⁶. Time je određen i različit kasniji razvoj dotadašnje DR skupine: konzervativne i inovativne tendencije u zapadnim (D) dijalektima DR skupine podudarne su s konzervativnim i inovativnim tendencijama u dijalektima Pa skupine i Pr skupine, a one u istočnim (R) dijalektima nisu.

Nova jedinica u akcenatskome inventaru dijalekata Pr skupine, Pa skupine i zapadnoga (D) ogranka DR skupine bila je starojezični akut/ neoakut/ zavinuti akcent. Realizirao se najprije u slogovima s dugim vokalima koji su prethodili slogovima s artikulacijski slabim poluglasovima pod kratkim akcentima, s kojih se silina regresivno prebacivala za jedan slog prema početku riječi, zaustavljajući se na prvoj slobodnoj mori. Kako je to bila unatražno susjedna druga mora dugoga vokala, na novome se mjestu pojavio dugi akcent uzlazne intonacije (Nsg. Gpl. **pŕiŕŕ*, **rukāvŕ* > *pŕŕ* *rukāvŕ*)¹⁷. U istočnim se (R) dijalektima DR skupine silina u istim okolnostima unatražno prebacivala na prvu moru dugoga vokala, zbog čega se na novome mjestu pojavio dugi akcent silazne intonacije¹⁸, novi cirkumfleks¹⁹.

Pojava je starojezičnoga akuta kao nove jezične jedinice u dijalektima Pr skupine, Pa skupine i zapadnoga (D) ogranka DR skupine otvorila put njegovoj realizaciji i u drugim položajima osim opisanih, gdje su se otvarale mogućnosti aktiviranja jezične potencije praslavenskoga jezika za ostvarenje dugoga akcenta uzlazne intonacije. Nova se jedinica stala realizirati i pri kontrakcijama susjednih vokala od kojih je drugi nosio silinu, slijedom analogija, i pri starojezičnim dezokstonezama²⁰. Opseg je kategorija u kojima se naknadno stao javljati starojezični akut varirao u dijalektima različitih skupina²¹.

16 I ovo je mišljenje, kao i druga pri povijesnim izvođenjima, temeljeno na komparativnome jezičnom materijalu opserviranu u suvremenim organskim govorima. Ono uzima u obzir činjenicu da je akut specifične starojezične distribucije sačuvan u suvremenim dijalektima Pr skupine, Pa skupine i predmigracijskim dijalektima zapadnoga (D) ogranka DR skupine, bez obzira na stupanj njihove akcenatske evolucije. U predmigracijskim dijalektima istočnoga (R) ogranka DR skupine starojezični dugi akcent uzlazne intonacije i starojezične distribucije nije registriran ni u reliktima.

17 **aŕŕ* (= **ǰaŕ* / *ǰŕ*) > **aŕŕŕ* / *ŕŕŕ*.

18 **aŕŕ* (= *ǰaŕ* / *ǰŕ*) > **aŕŕŕ* / *ŕŕŕ*.

19 Novi je cirkumfleks novi u odnosu na praslavenski koji je u protojezičnome dvoakcenatskom sustavu kontinuirao dugi silazni akcent.

20 V. mišljenja navedena u bilješki br. 1: vjerojatnijom se čini pretpostavka po kojoj je akut u primjerima poput *sŕša*, *mlādi* nastao pri ranim starojezičnim kategorijalnim dezokstonezama (< **sŕšā*, **mlādi*) izazvanim analogijama.

21 U sjeverozapadnim se i dijelu središnjih dijalekata Pr skupine starojezični akut sustavno ostvaruje na vokalima u slogovima zatvorenim sonantima, dok je u južnim dijalektima Pr skupine, dijalektima Pa skupine i zapadnoga (D) ogranka DR skupine rezultat duljenja u istoj poziciji dugi akcent silazne intonacije.

U dijalektima se istočnoga (R) ogranka DR skupine, u kojima se starojezični akut nije pojavio u opisanim početnim okolnostima, i u istim novim pozicijama ostvarivao dugi silazni akcent.

Uspostavom je treće akcenatske jedinice u sustavu, te definiranjem i učvršćenjem njegove distribucije, a djelomice i inovacijama u distribuciji starijih dviju jedinica u dijalektima Pr skupine, Pa skupine i zapadnoga (D) ogranka DR skupine u starojezičnome razdoblju uspostavljen sasvim novi akcenatski sustav u odnosu na prethodni prajezični i protojezični akcenatski sustav, *starojezični troakcenatski sustav*. Akcenatski mu se inventar sastoji od tri naglasne jedinice međusobno oprečne po kvantiteti i intonaciji²². Distribucija je tih triju jedinica starojezična. Po referenciji intonacijskih opreka među naglasnim jedinicama ovaj sustav izravno korespondira s praslavenskim akcenatskim sustavom.

U istočnim je (R) dijalektima DR skupine, u kojima se u novim okolnostima nije javila treća akcenatska jedinica, zadržan sustav s dvije naglasne jedinice međusobno oprečne samo po kvantiteti. Njihova je distribucija u odnosu na prethodni protojezični dvoakcenatski sustav u novim okolnostima inovirana, ali je u sustavu zadržano ograničenje za distribuciju siline kakvo je u načelu postojalo u prethodnome protojezičnome dvoakcenatskom sustavu²³. Po tome dubinskome ograničenju ovaj *starojezični dvoakcenatski sustav* ne korespondira izravno s prajezičnim praslavenskim sustavom nego s prethodnim protojezičnim dvoakcenatskim sustavom.

Starojezični se troakcenatski sustav nakon uspostave i stabilizacije u dijalektima svih triju skupina²⁴ konzervirao bez izmjena ili s minimalnim inovativnim promjenama. Minimalne su se inovativne korekcije odnosile na distribuciju dugih vokala koji ne nose akcenatsku silinu, te na sporadična ujednačavanja akcenata unutar istih paradigmi radi smanjenja broja starojezičnih akcenatskih tipova.

U svim su se dijalekatskim skupinama nakon starojezičnoga razdoblja paralelno s konzerviranjem neizmijenjenih ili djelomice izmijenjenih starojezičnih akcenatskih sustava javljale dvije iste, ali različito usmjerene i različito prepletene inovativne tendencije. Jedan je pravac tih inovacija usmjeren na izmjenu akcenatskih kvaliteta a drugi na distribuciju naglasnih jedinica.

Tendencija je usmjerena na izmjenu akcenatskih kvaliteta imala dva međusobno oprečna smjera. Jedan je smjer vodio dokidanju postojećih opreka među akcentima, bilo tek uspostavljenih intonacijskih pozicija eliminacijom uzlaznih a

22 U dubinskoj strukturi ā = āā), ā = ā̇), ā = ā̇ā).

23 Silina je u dvoakcenatskim sustavima ostvariva samo na prvoj mori vokala: ||| kao ā (ā̇ā) ||| kao ā̇ (ā̇ā̇), zbog čega su oba akcenta silazne intonacije

24 Starojezični je troakcenatski sustav do danas sačuvan u trima od pet predmigracijskih dijalekata Pr skupine, u donjosutlanskom dijalektu Pa skupine, te u govorima u središtu i na zapadu slavnskoga dijalekata zapadnoga (D) ogranka DR skupine.

opstankom samo silaznih akcenata, bilo radikalnim dokidanjem i kvantitativnih opreka i svodenjem akcenta samo na silinu, a akcenatskoga inventara na samo jednu akcenatsku jedinicu. Drugi je smjer promjena, koji je obilježio dijalekte obaju ogranka DR skupine, rezultirao umnožavanjem intonacijskih opreka i njihovim učvršćenjem, i to uvođenjem para novih akcenata uzlazne intonacije.

U starojezičnome su troakcenatskome sustavu tendencije za izmjenom akcenatskih kvaliteta imale dvije moguće realizacije, od kojih je prva bila preduvjet drugoj. Prva je bila dokidanje postojećih intonacijskih opreka među dugim akcentima. Tim su procesom bili zahvaćeni dijelovi dijalekata Pr skupine i dijelovi predmigracijskih dijalekata zapadnoga (D) ogranka DR skupine²⁵. Nakon potpuno završenoga procesa dokidanja intonacijskih opreka i nestanka starojezičnoga akuta, nastali su u tim dijalektima mlađi dvoakcenatski sustavi, iz kojih se tendencija za izmjenom akcenatskih kvaliteta mogla usmjeriti na dokinuće i kvantitativnih opreka, što rezultira jednoakcenatskim sustavom sa starom akcenatskom distribucijom. To se uglavnom i dogodilo unutar barem jednoga predmigracijskoga sjeverozapadnoga dijalekata Pr skupine²⁶, gdje su potrebe kvantitativne opreke među akcentima, što je postignuto zatiranjem kvantitativnih i uspostavom kvantitativnih opreka među vokalima, te utrućem kratkih i dugih a opstankom samo poludugih vokala.

U starojezičnome su dvoakcenatskom sustavu istočnoga (R) ogranka DR skupine inovativne tendencije za izmjenom akcenatskih kvaliteta bile usmjerene u dva međusobno oprečna pravca. Prvi je pravac promjena vodio ukidanju kvantitativnih opreka među postojećim dvama akcentima silazne intonacije, što je rezultiralo općim dokinućem vokalskih dužina i poništavanjem opreka između kratkih i dugih vokala. Nataj su način nastali jednoakcenatski sustavi sa starom akcenatskom distribucijom, u kojima su vokali samo kratki, a naglašeni se vokal razlikuje od nenaglašenog samo po tome što nosi akcenatsku silinu kao jedino distinktivno suprasegmentno obilježje.

Drugi se pravac promjena u dijalektima obaju ogranka DR skupine odnosio na čuvanje kvantitativnih opreka praćeno restitucijom, umnožavanjem i učvršćenjem intonacijskih opreka, što je dovelo do uspostave dviju novih akcenatskih jedinica. Par se novih uzlaznih akcenata oprečnih po kvantiteti javlja i u dijalektima zapadnoga (D) ogranka gdje u starojezičnome troakcenatskom sustavu već postoje intonacijske opreke, i u dijalektima istočnoga (R) ogranka gdje ih do tada nije bilo. Ova je specifična

25 Riječ je o procesu koji se iskazuje kao zamjena starojezičnoga akuta dugim silaznim akcentom (ā > ā̇). Proces je postupan, i zahvaća starojezični akut u dijalektima Pr skupine, i dijelu predmigracijskih dijalekata zapadnoga (D) ogranka DR skupine, ponajprije u slogovima na kraju riječi i jednosložnim riječima, potom u slogovima na početku riječi, te naposljetku u središnjim slogovima u riječi. Proces je završen ako su u svim pozicijama dokinute intonacijske opreke i uspostavljen dugi silazni akcent na svim mjestima na kojima je bio starojezični akut.

26 Suvremeni govori buzeškoga dijalekata uglavnom imaju ovakav jednoakcenatski sustav. Sporadično je zabilježen i u starinačkim govorima središnje Istre izvan Buzeštine.

štokavska inovacija bila moguća samo u dijalektima ili dijelovima dijalekata s novijom i novom distribucijom zahvaćenim drugom tendencijom usmjerenom na izmjenu postojeće distribucije naglasnih jedinica. U takvim se sustavima javlja par novih akcenata na novome mjestu (*noĝā > nōga; glāvā > glāva*). Osim novoga distribucijskoga mjesta zajednička su im akcenatska obilježja siline i uzlazne intonacije, a različovne su im kvantitativne opreke²⁶. Pojavom se na novim distribucijskim mjestima ovih dviju novih akcenatskih jedinica uzlazne intonacije a opozitnih po kvantiteti, dijalekti DR skupine bitno razlikuju od dijalekata ostalih skupina.

Tendencija usmjerena prema redistribuciji naglasnih jedinica je osim dijalekata obaju ogranka DR skupine zahvatila istočne i djelove središnjih dijalekata Pr skupine. Mogla se očitovati dvojako, parcijalno ili generalno: kao regresivni pomak siline ograničen na određene gramatičke kategorije s uspostavom akcenatskih sustava s evolutivno novijom distribucijom jedinica: novijih akcenatskih sustava s dvočlanim ili tročlanim naglasnim inventarom²⁶, ili kao kategorijalno neograničen generalni regresivni pomak siline sa svih starih mjesta s uspostavom novih akcenatskih sustava s dvočlanim ili tročlanim naglasnim inventarom²⁹.

Iako se, međutim, novi akcenatski par javljao na novim distribucijskim mjestima u dijalektima obaju ogranka DR skupine, i predstavljala strukturno obilježje čitave te skupine, bitne su razlike u okolnostima i akcenatskim sustavima u dvama ograncima te skupine u kojima se isti akcenti javljaju.

Polazni sustav u kojemu se novi akcenatski par javlja na novim mjestima u istočnome (R) ogranku DR skupine je starojezični dvoakcenatski sustav bez intonacijskih opreka među naglasnim jedinicama. Sustav koji nastaje nakon parcijalnoga regresivnoga pomaka siline uvijek je *noviji četveroakcenatski*, a sustav koji nastaje generalnim regresivnim pomakom siline uvijek je *novi četveroakcenatski* sustav. Budući da u ovome jezičnome ogranku nije bilo intonacijskih opozicija od drugoga protojezičnoga razdoblja, novi akcenti nisu posljedak izravne evolucije nego revolucionarnoga skoka. Polazni sustav u kojemu se novi akcenatski par javlja na novim mjestima u zapadnome (D) ogranku DR skupine može biti starojezični troakcenatski sustav, ili mladi dvoakcenatski sustav nastao prethodnim utnućem intonacijskih opozicija unutar starojezičnoga troakcenatskoga sustava. Sustav koji

27 U dubrinskoj strukturi $\acute{a} = \acute{a}\acute{a}$, $\grave{a} = \acute{O}\acute{a}$.

28 Noviji sustavi mogu biti troakcenatski i dvoakcenatski. Troakcenatski su oni evolutivno noviji sustavi u kojima je i prije parcijalnoga pomaka siline postojao akcent, te oni evolutivno noviji sustavi u kojima se akcent ponovno pojavio tek pri realizaciji na novim mjestima. Dvoakcenatski su noviji sustavi u kojima su prije parcijalnoga pomaka siline postojala samo dva akcenta, koji se ostvaruju i na novim mjestima.

29 Isto kao i u prethodnoj bilješci, osim što je riječ o generalnome pomaku siline sa svih starih mjesta.

nastaje nakon regresivnoga pomaka siline unutar starojezičnoga troakcenatskoga sustava uvijek je *noviji ili novi peteroakcenatski sustav*, a sustav koji nastaje nakon regresivnoga pomaka siline unutar mladeĝa dvoakcenatskoga sustava s naknadno utrnulim intonacijskim oprekama je *noviji ili novi četveroakcenatski sustav*. U oba je sluĝaja rijeĝ o peteroakcenatskim ili četveroakcenatskim sustavima *izravno ili neizravno nastalim iz starojeziĝnoga troakcenatskoga sustava*, mogućim samo u dijalektima zapadnoga (D) ogranka DR skupine³⁰.

U većini su dijalekata Pa skupine nakon starojeziĝnoga razdoblja na temeljni stari troakcenatski sustav djelovale metatonije kratkoga akcenta, sustavne na vokalu ispred dugoga vokala sljedećega sloga, koji se nakon toga pokratio ($\acute{a}\acute{a} > \acute{a}\acute{a}$), a u nekima od njih i metatakse metatoniziranoga akcenta. Dijalekti Pa skupine su na taj naĝin dobili novu i posebnu akcenatsku sliku³¹.

2.2.6.2. U konsonantskome su sustavu u prvi plan izbile neusklađenosti između pravila/ mogućnosti na kojima je utemeljena dubinska jeziĝna struktura, i realizacija novih tautoslabiĝnih konsonantskih skupina koje su nastajale nakon gubitka poluglasa. Dio je tih novih konsonantskih skupina bio usklaĝen s dubinskim jeziĝnim pravilima o distribuciji jedinica unutar sloga i o distribuciji jedinica u konsonantskim skupinama, a dio nije.

Za ove su se potonje temeljitije definirale dubinske jeziĝne zakonitosti.

Uspostavljeno je pravilo po kojemu se šumniĝka skupina može realizirati kao samo zvuĝna ili kao samo bezzvuĝna. Time su opozicija između zvuĝnosti i bezzvuĝnosti i korelacija po zvuĝnosti među šumnicima postale dominantnim okosnicama konsonantskoga sustava. Šumnici su bez opozita po zvuĝnosti, poput šumnika /h/ postali slabo integriranim jedinicama u sustavu, osobito u onim dijalektima DR skupine gdje nisu bili poduprti adstranim i superstranim kontaktom.

U konsonantskim je skupinama uspostavljeno i dodatno pravilo o asimilaciji po mjestu tvorbe.

U distribuciji su eksplicitnije dolazili do izraĝaja unutrašnji odnosi s jedne strane unutar kategorije šumnika, s druge unutar kategorije sonanata, a s treće između šumnika i sonanata.

30 Pojava bi para štokavskih uzlaznih akcenata opserviranih u peteroakcenatskom sustavu suvremenoga ĝakavskoga govora/dijalekta Lastova mogla biti noviji posljedak dugotrajnih dodira sa susjednim štokavskim govornima dubrovacko-mljetskoga tipa. Isto vrijedi i za suvremene juĝnoĝakavske ikavske govore s poluprenesenom silinom u kojima se na novim mjestima fakultativno ostvaruje par novih štokavskih akcenata, i gdje se sustav ne može jasno klasificirati ni kao starojeziĝni troakcenatski ni kao noviji/novi peteroakcenatski. Sustavi su s poluprenesenom silinom inaĝe svojstveni: današnjim dijalektima štokavskoga nariĝeĝa hrvatskoga jezika.

31 Posebnoj akcenatskoj slici kajkavskih dijalekata pridonosi i varijabilna fonetska slika kratkoga akcenta, koji u mnogim položajima može biti više ili manje produĝen, a pri tome može poprimiti uzlazne intonacije. Dvojbeno je ipak je li rijeĝ o fonološki novim akcentima, ili o fonetskim inaĝicama kratkoga akcenta.

Uspostavljeni su mehanizmi za uređenje i usklađenje konsonantskih skupina s posebnim pravilima:

• u svim je dijalektima uspostavljen isti sustav alofona pri šumničkim asimilacijama;

• u novonastalim su konsonantskim sljedovima *v+konzonant* u dijalektima Pr skupine i Pa skupine djelovale redukcije (**vāse > *vse > se; *vādovica > *vdovica > dovica; *vānuk > *vnuk > nuk; *vāčera > *včera > čera; *vātorak > *vtorak/ *vtorak/ > torak/ torak*) u objema ograncima DR i u dijelu dijalekata Pr skupine i Pa skupine metateze (**vāse > *vse > sve*), u dijalektima Pa skupine otvarala se mogućnost artikulacijskih izmjena konsonanata (**vāse > *vse > fse; *vātrgnuti > *vtrgnuti/vtrgniti > frgnuti/frgniti*), dolazile su do izražaja mogućnosti vokalskih i konsonantskih realizacija poluvokala /y/ i /j/ (**vātorak/ *vātori > *vtorak/ vtori > utorak* u dijalektima DR skupine i dijelu dijalekata Pr skupine *> utori* u dijelu dijalekata Pr skupine; **vāčera > *včera > učera* u dijelu dijalekata Pr skupine; **nāidi, *poidi, *preidi > *nati, *poiti, *preiti > najti, pojti, prejti; *nāide, *poide, *preide > najde, pojde, prejde* u dijalektima Pr skupine i Pa skupine, te u zapadnim (D) dijalektima DR skupine; u ovim su se primjerima fonemizirali ostvaraji diftonških sekvencija;

• otvorila se mogućnost kombiniranim razrješenjima (**nāidi, *poidi, *preidi > *nati, *poiti, *preiti > najti, pojti, prejti > metateza skupine /jv/ > /tj/ > jotacija > nādi, pođi, pređi* u dijalektima Pr skupine i dijalektima DR skupine; **nāide, *poide, *preide > najde, pojde, prejde > metateza skupine /jdl/ > /dlj/ > jotacija > nađe, pođe, prede/ priđe/ prijeđe/ prijeđe* u dijalektima DR skupine).

U vezi se s time u šumničkim skupinama otvorila mogućnost uspostave novih konsonantskih fonema: u dijalektima se Pr skupine i Pa skupine, gdje je dobro podprto adstratnim i superstratnim utjecajem, javio fonem /f/. Pojava fonema /f/ te fonema /ž/ u dijelovima dijalekata DR skupine pritisnutih adstratnim i superstratnim kontaktom s arapskim i turskim jezikom, pripada kasnijim vremenima.

S gubitkom se slabih središnjih poluglasova pojavila i sekundarna jotacija. Rezultati su joj isti kao u primarne praslavenske jotacije, ali je od nje nedostojnija. Zahaćala je samo skupine /tj/, /dj/, /lj/, /nj/ < *tāj/, *dāj/, *nāj/, *lāj/, najdosljednije u dijalektima DR skupine /tj/ > /tj/, /dj/ > /d̄j/, /lj/ > /l̄j/, /nj/ > /n̄j/, dok su u dijalektima Pa skupine i Pr skupine, te u dijelu zapadnih (D) dijalekata DR skupine ove skupine mogle ostati neslivene, ili je njihovo sliivanje uslijedilo kasnije³².

Konzonant /l/, koji je nakon redukcije poluglasa u sekvenciji /lθ/ zatvarao slog, ostajao je neizmijenjen u pretežnome dijelu dijalekata Pa skupine i dijelu dijalekata Pr skupine, te u dijelu zapadnih (D) dijalekata DR skupine (*sol, kotal,*

³² Treća ili tercijarna jotacija vjerojatno je kasnija, a lokalno je ograničena na čakavski lastovski dijalekt i štokavske dijalekte sa sljedom /je/ na mjestu jata. Po rezultatima i dosljednosti kojom zahaćala sljedove *konzonant + je* bliža je primarnoj praslavenskoj nego sekundarnoj starojezičnoj jotaciji.

vesel, kolci, dal, čul, bijl). U dijelu je različitih dijalekata pokazivao tendenciju prema djelomičnoj ili potpunoj vokalizaciji:

- prijelazom u vokal /o/ (*sol, kotal, vesel, kolci, dao, čuo, bio, ili: so, kotao, veseo, kolci, dao, čuo, bio, ili: so, kotao, veseo, kolci, dao, čuo, bio, ili: so, kotao, veseo, kolci, dao, čuo, bio*) u najvećem broju dijalekata DR skupine,

- prijelazom u vokal /a/ u dijelovima dijalekata DR skupine i Pa skupine (*sol, kotal, vesel, kolci, da, čuja, bija, ili: so, kotal, vese, kolci, da, čuja, bija, ili: so, kotal, veseja, koci, da, čuja, bija*),

- prijelazom u poluvokal /y/ koji se mogao i posve konsonantizirati u rubnim zonama Pa skupine i Pr skupine (*soy, kotaj, vesej, koyci, dađ, čuy, biy, ili: sov, kotay, vesey, kovci, day, čuv, biv*),

- u dijelovima je dijalekata Pr skupine tendirao prema redukciji (*so, kotal, vese, kolci, da, ču, bij*).

Izmjene su u šumničkoj skupini **čōv/ > *čv/ > /št/* rezultirale posebnim oblikom upitno-odnosne zamjenice za značenje 'neživo': *što* (< **čto* < **čō+to*) odnosno *šta* (< **čta* < **čō+ta*) u dijalektima DR skupine, oblikom *što* (< **čto* < **čō+to*) za značenje 'živo' u dijelu dijalekata Pa skupine, te oblikom neodređene zamjenice za značenje 'neodređeno neživo': *ništo* (< **ničto* < *ni+čō+to*) u kontinentalnim dijelovima Pr skupine.

2.2.7. Posljedica je redukcija poluglasova u slabu položaju bila ponovna mogućnost realizacije zatvorenih slogova u riječi, koja je bila utrnula u praslavenskome razdoblju zbog zakona otvorenih slogova. Nestanak je poluglasa kao fonološke jedinice dokinuo praslavenski zakon otvorenih slogova, a s njime i mehanizme kojima se provodio.

Položajnim se duljenjem kratkih vokala u slogu zatvorenu sonantom posredno očitovao općjezični otpor toga vremena prema realizaciji zatvorenih slogova, koji se protive dubinskoj jezičnoj strukturi s ugrađenim prajezičnim pravilom o regularnosti samo otvorenih slogova. Distribucija su i opseg toga položajnoga duljenja bili različiti u različitim dijalektima različitih skupina. Najveći mu je opseg bio u dijalektima Pr skupine, gdje se duljenje kratkih vokala dosljedno provodilo pred svakim sonantom u zatvorenu slogu, dok se u dijalektima ostalih skupina od takva duljenja mogao izuzimati pokoji sonant ili pokoja kategorija.

U dijalektima su se Pr skupine s izrazitim otporom prema zatvorenim slogovima razvijali mehanizmi kojima se nastojala ublažiti napetost slogova zatvorenih šumnica: u takvim su se slogovima stali produljavati kratki ili diftongirati dugi vokali, a najnapetiji su se šumnici stali zamjenjivati konsonantima manje napetosti ili se reducirati.

Utrnuće je zakona otvorenih slogova učinilo nepotrebnim i dokinulo mehanizam proteza u dijalektima svih skupina. Fonemizirali su se poluvokali /y/ i /j/ / koji su funkcionirali kao protetski konsonantski elementi /v/ i /jv/ u vokalskim

sljedovima na granicama susljednih morfoloških riječi. Ili umetnuti konsonantski elementi u vokalskim sljedovima unutar iste morfološke riječi. Uz već ranije fonemizirane sklopove u kojima se protetski poluvokal /ɥ/ realizirao na početku riječi kao /v/ (*ɥvɔdra > *vidra > vidra) sad se fonemizirao i /j/ koji je funkcionirao kao konsonantski elementi /j/ u vokalskim sljedovima na granicama morfoloških riječi (*ɥjama, *ɥjarebica, *ɥjako, *ɥjetra/*ɥjatra, *ɥjzik/*ɥjazik, *ɥjesam/*ɥjesem, *ɥjasen, *ɥjesen, *ɥjuro > jama, jarebica, jako, jetra/jatra, jezik/jazik, jesam/jesem, jutro) ili se u manjim arealima reducirao (jesam > esam). Istodobno je /j/ mogao pogđegdje i dalje ostati poluvokalom kad bi se interpolirao kao konsonantski element u vokalne sljedove unutar iste riječi (*mojega, *ɥaje > mojega/ mojege/ mogga, jaje/ jaje).

Nastavljeno je funkcioniranje proteza s konsonantima /v/ i /j/, ali s novom distribucijom, dosljedno u dijalektima Pa skupine i sporadično u dijelovima dijalekata Pr skupine, a posve iznimno u poklojem primjeru i u zapadnim (D) dijalektima DR skupine (opet > jopet/ jope), u kojima su također dokinute proteze praslavenske distribucije. U dijalektima se Pa skupine stalo uvoditi obavezno protetsko /v/ ispred vokala /u/ na početku riječi (*vučiti, *uho, *ura > vučiti, vuho, vura). U tim se položajima formirala fonološka sekvencija /vu/ koja se stala prenositi i u prefigirane oblike (navučiti), a u kasnijemu će se razdoblju javljati i na mjestu prijedloga *vā i preifkisa /vā-/ (*vubiti, *Vazōmā > vubiti, Vuzem). U dijalektima se Pa skupine stalo usustavljivati i protetsko /j/ ispred vokala /a/ i /o/ na početku riječi (oko, otec, Ana, Aga > joko, jotec, Jana, Jagal). U dijelovima se dijalekata Pr skupine sporadično stalo uvoditi obavezno protetsko /j/ ispred vokala /j/ na početku riječi (ime, istina, iskra, Ivan, imat/ imiti/ imeti > jime, jistina, jiskra, jivan, jimat/ jemat/ jimit/ jimet).

Fonemizacijom se poluvokala /j/ u protetskim pozicijama pojavio konsonant /j/ i u dijalektima DR skupine³³. Kao i u dijalektima DR skupine, i u dijalektima Pa skupine i Pr skupine, fonem /j/ nastajao je i u frekventnim primjerima u kojima je poluvokal /j/ u poziciji iza vokala pojačavao svoja konsonantska obilježja (*moj, *tvoj *daj > moj, tvoj, daj, moja, tvoja, dajte). Iz takve je pozicije fonemiziran i /j/ u obliku upitno-odnosne zamjenice za značenje 'neživo' u dijalektima Pa skupine: *ka+i > *kaj > kaj. Zamjenica kaj postala je opozit u ranijemu razdoblju nastaloj zamjenici ča istoga značenja u dijalektima Pr skupine, te zamjenici što/ šta istoga značenja u dijalektima DR skupine.

2.2.8. I ostalim su se novonastalim fonološkim pojavama umnožavale podudarnosti i razlike među dijalektima ili dijelovima dijalekata svih skupina.

U dijalektima je Pr skupine, Pa skupine i zapadnoga (D) ogranka DR skupine prajezlična konsonantska skupina /čr/ ostala neizmijenjenom ili je preobličena u

skupinu /cr/. U dijalektima istočnoga (R) ogranka DR skupine u pravilu je inovirana, kao /cr/.

Djelovanjem su se različiti mehanizama u dijalektima svih skupina razvili opozitni oblici od protojezičnoga prijedloga *vā > vā, i u značenju koje je tome obliku bilo pridruženo:

- u svim dijalektima Pr skupine nastalo je va-/v- kao prefiks (*Vazōmā, *Vazeti > Vazam, vazeti), a u sjeverozapadnome i dijelu središnjega dijalekata i kao samostalan prijedlog va/ v³⁴,

- u dijalektima obaju ogranka DR skupine nastalo je u i kao samostalan prijedlog i kao prefiks (*Vazōm, *Vazeti > Uskrs, uzeti),

- u dijelu dijalekata Pr skupine nastalo je u kao samostalan prijedlog,

- u dijalektima Pa skupine nastalo je vu kao samostalan prijedlog i kao prefiks (*Vazōmā, *vubiti > Vuzem, vubiti).

U svim dijalektima djeluje slabljenje palatalnosti nepčanih konsonata. Najčešće se svuda očituje u većem ili manjem slabljenju prijeglasa zbog utruća ishodišnjezične distribucije vokala iza palatala. U dijalektima Pa skupine eliminacija palatalnosti kao artikulacijske činjenice zahvaća foneme /j/ i /nj/, dok u dijalektima Pr skupine zahvaća fonem /j/³⁵, a nešto kasnije, u pojavi poznatoj kao cakavizam, i foneme /č/ /ž/ i /š/.

2.2.9. Morfološki se sustav svih skupina rasterećuje od složenoga jezičnoga naslijeđa.

2.2.9.1.

U sustavu su se deklinacije imenica ubrzano i radikalno gubili dualni dijelovi paradigmi, ostavljajući nešto relikata u dijalektima DR skupine i u manjim zonama sjeverozapadnih dijalekata Pr skupine.

Općenito su se gasile posebne deklinacije osim i-osnova ženskoga roda, te je u svakome rodu stala prevladavati jedna paradigma starojezične većinske glavne deklinacije. Samo su se u sjeverozapadnim dijalektima Pr skupine zadržale paradigme nepalatalnih i palatalnih osnova ženskoga roda (Gsg: NAvpl. ženi : kuće)³⁶, a djelomice i relikti starih konsonantskih osnova ženskoga roda (criki-crikve, loki-lokve);

34 Va je prvotan oblik i prijedloga i prefiksa; v mu je položajna inačica nastala kontrakcijom dočemnoga vokala s vokalom kojim počinje sljedeća naglašena riječ (va oko > v oko).

35 Ova pojava, koju D. Brozović između ostalih svrstava među adrijatizme, vjerojatno nije izvorna u jugozapadnome dijelu štokavskoga ikavskoga dijalekata, nego je posljedica kasnijih migracijskih dodira i miješanja na tome prostoru sa supstratnim čakavskim idiomima.

36 U dijelu je jezično vrlo konzervativnih čakavskih govora u ovoj zoni (u govorima dobrijske skupine na otoku Krku) došlo do stanovitih novih varijacija, pri čemu se čak reciklira obrazac arhaičnoga podvaljanja imenica na palatalne i nepalatalne osnove unutar množine muškoga roda, gdje ga ishodišno upće nije bilo (Npl. brati, dari, krov: Npl. nože, čvické).

33 U dijalektima je Pa skupine i Pr skupine, a sporadično i u zapadnome (D) ogranku DR skupine postajao fonemom još u vrijeme prajezlične jatacije skupine */di/ > /j/ (*media > meja).

U deklinaciju se imenica počinje uvoditi i opreka 'živo' ≠ 'neživo'. U kategoriji se A sg. muškoga roda umjesto protojezične jednakosti A sg. = N sg. stala uvoditi nova polarizacija: protojezično se A sg. = N sg. stalo zadržavati za značenje 'neživo', a uvodilo se A sg. = G sg. za značenje 'živo' (*imati stol*; *imati brata*). Takva je polarizacija oblika zadržana u dijalektima Pr skupine i dijalektima DR skupine, dok je u dijalektima Pa skupine postupno utrнула generalizacijom nove jednakosti A sg. = G sg. bez obzira na značenje (*imeti stola*, *imeti brata*).

U lsg. ženskoga roda su djelovanjem različitih fonoloških, morfoloških i analoških procesa razvijeni morfemi različitih likova:

- morfem /u/ u rubnim zonama Pr skupine i Pa skupine (*z moju ženu*),
- morfem /o/ u dijelu dijalekata Pa skupine, te u manjim zonama dijalekata Pr skupine (*s/z moja ženol*),
- morfem /ov/ u manjim područjima Pa skupine i Pr skupine (*s/z mojom ženov*)³⁷,
- morfem /um/ u dijalektima Pa skupine (*z mojom ženum*),
- morfem /un/ u sjevernim i dijelu središnjih dijalekata Pr skupine (*z mojom ženun*),
- morfem /om/ u južnim dijalektima Pr skupine, te u dijalektima DR skupine (*s mojom ženom*);

U lsg. su se imenica muškoga i srednjega roda razvila dva tipa morfema. Prvi je kao rezultat zadržavanja ili refleksa starojezičnoga jata mogao biti:

- morfem /e/ u većini dijalekata Pa skupine (*vu grade, vu seje*),
- morfem /e/ u sjeverozapadnome dijalektu Pr skupine (*va grade, va seje*),
- morfem /i/ u središnjemu dijalektu Pr skupine i rubnim dijalektima Pa skupine (*va/ u/ vu gradi, va/ u/ vu selji*),

te morfem /u/ dijelom analogijom prema D sg., a dijelom i kao reliktni morfema lsg. nestalih u-osnova (*u gradu, u selu*) u dijalektima obaju ogranaka DR skupine, ali postupno i u dijalektima Pr skupine i Pa skupine.

Počela je djelovati tendencija izjednačavanja oblika V sg. s oblikom N sg., težeći susustavnosti u dijalektima Pa skupine i u sjeverozapadnoj zoni Pr skupine, a u ostalima zahvaćajući pojedine kategorije imenica.

³⁷ Alomorfi /-ov/, /ev/ u lsg. ženskoga roda, zadržani u suvremenim čakavskim govorima srednjodalmatinskih otoka Silbe i Oliba, mogli su nastati jedino fonetskim očvrstnućem konsonantskoga izgovora poluvokala, polukonsonanta kao drugoga člana diftonga /-ou/, /-eu/, nastalih nakon protojezične denazalizacije od alomorfa /-og/, /-eg/ u lsg. glavne promjene ženskoga roda. I morfemi su /-o/ i /ou/ u lsg. ženskoga roda u suvremenom čakavskom govoru srednjodalmatinskoga otoka Ista (u kojemu je, kao i drugdje u toj čakavskoj zoni $\varphi > \varphi > u$) mogli nastati samo stezanjem *-oig > oig > o*. Spomenuti starojezični i do do naših dana sačuvani morfemi u ovoj zapadnoj čakavskoj zoni relativiziraju mišljenje po kojemu su kajkavci i zapadni čakavci imali u lsg. morfem /-o/, jednako kao i Slovenci i zapadni Slaveni, dok su istočni čakavci i svi štokavci imali /-oig/ kao Bugari, Makedonci i istočni Slaveni.

Dijalekti su se počeli trojako razlikovati prema pluralnim dijelovima imeničkih paradigmi, polarizirajući se ponajprije na konzervativnije dijalekte u kojima prevladava težnja prema zadržavanju naslijeđenih paradigmi, te na inovativnije dijalekte u kojima se usustavljaju umjerenije ili posve radikalne inovacije.

U dijalektima se Pa skupine i većini dijalekata Pr skupine, karakteriziranim i inače izrazitijim jezičnim konzervativizmom, zadržavaju samo morfološki izmijenjeni morfemi:

- u NVpl. m. r. /i/ (*stoli, koši*), s. r. /a/ (*sela, polja*), ž. r. /e/ (*žene, duše*);
- u Dpl. m. r. i sr. alomorfi /om/, /em/ (*stolom, selom, košem, poljem*), a u ž. r. /am/ ili /an/ (*ženam, dušam, ženam, dušam*)
- u lpl. m. r. i sr. r. ili /eh/ ili /eh/ ili /ih/ (*stoleh, košeh, seleh, poljeh; stoleh, seleh, košeh, poljeh; stolih, koših, selih, poljih*), a u ž. r. /ah/ (*ženah, dušah*)
- u lpl. m. i sr. /i/ (*pred stoli, pred koši, pred seli, pred polji*) a u ž. r. /ami/ (*pred ženami, dušami*);

- u Gpl. je svih triju rodova nakon redukcije krajnjega poluglasa ostao morfem /Ø/ (*pet brat, pet sel, pet žen*) s mogućim proširkom osnove nerelacijskim morfemom /ov/ ili /ev/ u muškome rodu u središnjoj i južnoj zoni Pr skupine (*pet bratov, pet koševi* u većini dijalekata Pa skupine, gdje je pokatkad proširen i na druga dva roda (*pet bratov + pet selov + pet ribov*); u Gpl. muškoga roda se u dijalektima Pr skupine radi uklanjanja morfološke homonimije s oblikom N sg. uvodi kakav morfem Gpl. kakve deklinacije koji je već postojao u sustavu: iz i-osnova /i/ (*pet stoli, pet brati*), iz pridjevsko-zamjeničke deklinacije /ih/ ili /eh/ (*pet stolih, pet bratih; pet stoleh, pet brateh*), dok je u imenica ženskoga i srednjega roda, u kojih Gpl. s morfemom /Ø/ nije morfološki homoniman s drugim oblicima, uvođenje novoga morfema izostalo ili je sasvim rijetko i marginalno (*pet selih/ pet seli; pet divojkah*);

- u Apl. muškoga roda stao je prevladavati jedan od starijih alomorfa u tome padežu (*imati, imeti stoli; imati, imeti stole*).

Umjerenije su inovacije nastupile u dijelovima dijalekata Pr skupine, te u dijelu zapadnih (D) dijalekata DR skupine, gdje se za Dpl., lpl. i lpl. generalizirao jedan od starih morfema koji se uvode u sva tri ili samo u dva od tih padeža: u m. i sr. rodu: /im/ ili /in/ (*stolin, selin*), /imi/ ili /imin/ (*stolimi, selimi*); stolimin, selimin), a u ž. r. /ani/ (*ženam*) ili /ami/ (*ženami*);

Radikalnije su inovacije nastupile u dijelu zapadnih (D) i u istočnim (R) dijalektima DR skupine:

- u osnovama se svih oblika plurala jednostolnih i dijela dvostolnih imenica generalizirao proširak /ov/, /ev/ (*stolovi, kjučevi - stolova, kjučeva - stolovima, ključevima - stolove, ključevel*);

- u Gpl. svih triju rodova uveden je poseban novi morfem /a/ (*pet stolova, pet polja, pet žena, bez dušal*);

- u Dpl. Lpl. Ipl. je svih triju rodova prevladao sinkretizam oblika uvođenjem novih morfema nastalih djelomičnim preklapanjem prajezičnih morfema pluralnih i dualnih padeža: u m. i sr. r. /*ima*/ (*stolovima*, *koševima*, *selima*, *poljima*) u ž. r. /*ama*/ (*ženama*).

- u Apl. je muškoga roda prevladao starojezični palatalni alomorf /*e*/ (*limati stolove*);

U dijelju su se zapadnih (D) dijalekata DR skupine preklapale konzervativne i inovativne crte. Prve su se očitovala u očuvanju zasebnih morfema DLpl., a druge u proširku osnove jednosložnih imenica muškoga roda u svim padežima plurala, te u uvođenju novoga morfema /*a*/ u Gpl. svih triju rodova.

2.2.9.2. U sustavu su se zamjenica javljale ove inovacije:

- uobličila se lična zamjenica za 1. l. sg. s likom *ja* s dugim akcentom na vokalu, a u sjeverozapadnim dijalektima Pr skupine s kratkim akcentom na vokalu; u dijelovima rubnih dijalekata Pr skupine i Pa skupine uobličila se u liku *jaz/jas/jast/jest*, u kojem je krajnji konsonant ostao ili je još i dodatno učvršćen pojačanjem s kojim tvori pravu konsonantsku skupinu;

- u različitim su se dijalektima i dijelovima dijalekata razvili različiti oblici posvojnih zamjenica za značenje 'pripadnost osobi ili stvari ženskoga roda', i 'pripadnost osobi ili stvari muškoga ili neutralna roda'³⁸,

- razvili su se različiti oblici pokaznih zamjenica: s likovima *ov ta, on* (Nsg. m. r.) pretežno u dijalektima Pr skupine; *ovi, ti, oni* (Nsg. m. r.) u dijalektima Pr skupine i u zapadnim (D) dijalektima DR skupine; *ovaj, taj, onaj* u ostalima; u vezi su s takvim novijim razvojem i polarizacijom i oblici upitno-odnosnih zamjenica: *kakov; kakvi; kakav; takov; takvi; takav; ovakov; ovaki; ovakav*, te od njih prefigiranih neodređenih zamjenica.

Osim razvoja različitih oblika upitno-odnosne zamjenice za značenje 'neživo', prikazanoga u dijelju ovoga rada koji se odnosi na fonološku razinu, razvili su se i različiti oblici ostalih složenih upitno-odnosnih zamjenica i od njih prefigiranih neodređenih zamjenica:

- za značenje 'živo' oblici u Nsg. m. r.: *ki* u dijalektima Pr skupine, Pa skupine, i dijelju zapadnih (D) dijalekata DR skupine, gdje je taj oblik preuzimao i značenje 'koji'; *gdo/ do* u dijalektima Pa skupine i u dijelju dijalekata Pr skupine; *tko/ ko* u ostalim dijalektima;

- za značenje 'pripadnost živome' oblici: *čigov* u dijalektima Pr skupine, te *čiji* u dijalektima ostalih skupina;

38 U ishodišnome jeziku nije postojala posebna zamjenica za navedeno značenje. Posvojnost se iskazivala genitivom anaforičke zamjenice (**eg*, **ega*, **ihā* > **ieje*, ***iega*, ***iñhā* > *jel/ nje, njega, jih/njih*) i imenicom.

Ostale su lične i posvojne zamjenice ostale jednake u svim dijalektima. U svima je utrnula anaforička zamjenica. Upravo: oblici njezinih nominativa iščezavaju, a njihovu funkciju preuzimaju oblici nominativa pokaznih zamjenica: *on (ona, ono)*, što najčešće izaziva uzmicanje tih oblika kao pokazne zamjenice, odnosno daljnji razvoj njihovih osnova. U svim je dijalektima utrnula pokazna zamjenica: *sa/ sa/*.

2.2.9.3. Nastavljala se dvojaka sklonidba pridjeva i dijela zamjenica u zavisnosti od određena ili neodređena lika, no potonja se sklonidba postupno gasila, osim sporadično u sjeverozapadnim dijalektima Pr skupine i Pa skupine gdje je u jedini ženskoga roda deklinacija zamjenica i pridjeva poimeničena.

2.2.9.4. Slabila je i konačno posve ugasila deklinacija glavnih brojeva.

2.2.9.5. U deklinaciji su se pridjevskih zamjenica, pridjeva i glavnih brojeva dijelom u jedini muškoga i srednjega roda zadržali naslijedeni nepalatalni i palatalni alomorfi (-*oga*, -*ega*; -*omu*, -*emu*), ili je prevladao jedan tip (trjeđe samo -*oga*, -*omu*, češće -*ega*, -*emu*), dok se u dijalektima Pa skupine u svim morfemima zamjeničke i pridjevske deklinacije generalizirala promjena /*o*/, /*pa*/ i drugih vokala u /*e*/ na početku morfema.

2.2.9.6. U dijalektima je Pr skupine posve utrnuo morfem za tvorbu komparativa s morfonemom /*š*/ kao sastavnicom, u dijalektima se DR skupine sveo na nekoliko relikata, a u dijalektima Pa skupine ostao jedinim produktivnim morfemom te se stao ugrađivati u svaki tvorbeni morfem komparativa.

2.2.9.7. Promjene su zahvatile i konjugaciju. Svuda su se dualni dijelovi paradigmi gubili ne ostavljajući relikata. Participi su svuda imali dvojak razvoj: zadržali su posve ili djelomično pridjevska svojstva, ili su ih izgubili. Potpune je pridjevske kategorije zadržao trpni pridjev, a djelomične radni pridjev. Svuda je dio participa koji su izgubili pridjevska morfološka obilježja prelazio u priloge, od kojih se prilog prošli s dočetkom /*u*š/ postupno gubio iz uporabe reliktno opstavi samo u dijelovima jednoga od zapadnih (D) dijalekata DR skupine, a u svima se ostalima zadržao prilog sadašnji s dočetkom /*ei*/ ili /*či*/. Svuda se zatire mogućnost izricanja 3. l. sg. imperativa prostim oblikom.

Supin se kao morfološka i funkcionalna jedinica izgubio u dijalektima Pr skupine i dijalektima DR skupine, a opstao samo u Pa skupini. Utrnuće je supina otvorilo mjesto apokopi dočetaoga vokala u infinitivu, te analogijom apokopi dočetaoga vokala u glagolskome prilogu sadašnjemu u dijalektima Pr skupine i DR skupine.

U 1. l. sg. prezenta usustavio se morfem s dočetkom /*m*/. Stariji se morfem /*u*/ u toj kategoriji zadržao u dva reliktna oblika u dijalektima DR skupine (*hoću/ ću, mogu*), u jednome reliktu u dijalektima Pr skupine (*hoću/ ću, moren*), a u dijalektima Pa skupine nije ostavio relikata (*hočem, morem*)³⁹.

39 U današnjim je dijalektima Pa skupine zbog gubljenja zasebne paradigme futura prvoga iznimno rjeđak i oblik *hočem*.

Morfemi su za ostala lica prezenta već ranije morfonološki definirani;

- u 3. licu plurala definirana su četiri alomorfa, koja se zadržavaju u dijelu dijalekata Pr skupine, te u istočnim (R) i dijelu zapadnih (D) dijalekata DR skupine, dok se u dijelu dijalekata Pr skupine, dijelu zapadnih (D) dijalekata DR skupine, te u dijalektima Pa skupine javlja tendencija za smanjenjem broja alomorfa, ili za radikalnim odbacivanjem alomorfa i uvođenjem jedinstvenoga morfema;

- gubi se mogućnost tvorbe 3. lsg. imperativa kao prostoga oblika: u to se lice analogno prema 3. l. pl. uvodi odgovarajući oblik prezenta i rječca;

- zasebne paradigme aorista i imperfekta postupno nestaju iz jezika u većini dijalekata, zadržavajući se kao jedinice morfološkoga sustava na vrlo uskome prostoru u jednome sjeverozapadnome dijalektu Pr skupine⁴⁰, te u dijelu istočnih (R) dijalekata DR skupine⁴¹;

- perfekt je postao glavnim oblikom za iskazivanje općenitih prošlih radnji, a pluskvamperfekt tvoren od prezenta glagola biti ostaje oblikom za iskazivanje prethodnih radnji;

- futur je kao složeni oblik zasebne paradigme slabio i stao se gubiti u dijalektima Pa skupine, gdje se izricanje svake buduće radnje počelo iskazivati složenim oblikom oblikom futura egzaktoga, a zadržavala se i ishodišnjejezična mogućnost izricanja budućih radnji prezentom svršenih glagola; u svim se dijalektima uz infinitiv zadržavao u tvorbi futura samo prezent glagola 'htjeti' (*hoću/ću čuti*); samo se u središnjoj i južnoj zoni dijalekata Pr skupine, te u dijelu zapadnih (D) dijalekata DR skupine uz prezent glagola 'htjeti' zadržavao uz infinitiv i svršeni prezent glagola 'biti' (*ako/kad budem čuti*);

- u dijalektima se Pr skupine zadržavala ishodišnjejezična paradigma glagola 'biti' za tvorbu kondicionala (*bin, biš, bimo, bite/ biste*), u dijelovima se istočnih (R) dijalekata DR skupine zadržavala paradigma s više morfema aorista (*bih, bismo, biste*) dok je u ostalim dijalektima utrnula paradigma i u tvorbi se kondicionala stao rabiti jedan oblik (*bi*) za sva lica; u svim su se dijalektima, uglavnom radi stilogenih kombinacija zadržavaju oba kondicionala.

3. Skupine unutar ZJP, koje su se u prajezičnome podrazdoblju razlikovale po četirima dijalekatskim odrednicama, u protojezičnome su podrazdoblju uspostavile strukturne razlike koje opravdavaju njihovu polarizaciju na dvije skupine.

3.1. Budući da se je unutar ZJP potkraj protojezičnoga podrazdoblja izdvojila zasebnim razvojem fonološkoga sustava. Al skupina se nadalje razvijala kao zasebna cjelina, dok su ostale tri skupine ostale povezane bližim zajedništvom:

⁴⁰ Imperfekt i aorist jedino u govoru otočka Suska nemaju stilogenu funkciju.

⁴¹ Imperfekt je stilogeno sredstvo govora i u suvremenim otočkim govorima na čakavskome sjeverozapadu. Aorist je kao stilogeno sredstvo, sam ili okamenjen u frazemima, sačuvan na jugu i jugoistoku Pr skupine i zapadnoga (D) ogranka DR skupine.

ZJP = Al skupina + (Pa skupina + Pr skupina + DR skupina).

U ovome je podrazdoblju unutar DR skupine postajala izraženijom polarizacija na istočni (R) i zapadni (D) ogranak, započeta već ranije pojavom šćakavizma u zapadnome (D) ogranku, zajedničkoga i Pr skupini, i šćakavizma u obama ograncima. Dodatno je podvajanje DR skupine produbljeno izravnim artiklacijskim približavanjem /ǫ/ vokalu /u/ i potom izravnom zamjenom /ǫ/ > /u/ u istočnome (R) ogranku, a neizravnim u zapadnome (D) ogranku, u kojemu je zamjena /ǫ/ oralnim vokalom, kao i u Pa skupini i Pr skupini, imala međufazu /ǫ/.

3.2. U starijemu su se starojezičnome podrazdoblju zbog daljnjih jezičnih izmjena unutar triju skupina počeli profilirati dijalekti. Istovremeno su se dijalekti istočnoga (R) ogranka DR skupine izdvojili iz DR skupine i ujedno udaljili od ostalih dijalekatskih skupina ponajprije akcentuacijom drugačije strukturiranom od akcentuacije kakva je u to vrijeme bila zajednička dijalektima zapadnoga (D) ogranka DR skupine, dijalektima Pr skupine i dijalektima Pa skupine. Kasnije su razvojne tendencije i smjerovi u tim dvjema dijalekatskim skupinama, aplicirani na dvije različite polazne starojezične akcentuacije, doveli do rezultata koji svjedoče o dodatnome umnažanju ove polazne dvodiobe. Dijalekti su se, prvovrsno po akcenatskoj odrednici a potom i po drugima koje su nastajale u to vrijeme, polarizirali u dvije skupine:

1. dijalekti Pa skupine + dijalekti Pr skupine + dijalekti zapadnoga (D) ogranka DR skupine,

2. dijalekti istočnoga (R) ogranka DR skupine.

3.2.1. U dijalektima se Pr skupine, Pa skupine i zapadnoga (D) ogranka DR skupine razvio starojezični troakcenatski sustav. U njima se pojavio starojezični akut, kao nova jedinica⁴² na novim distribucijskim mjestima na koja je bila regresivno povučena akcenatska silina s naglašenih slabih poluglasova. Taj je polazni troakcenatski sustav, do danas u različitu opsegu sačuvan u svim trima dijalekatskim skupinama, ujedno ishodišni svim mlađim akcenatskim sustavima koji su se u njima kasnije razvili;

A) u dijalektima Pr skupine:

- starijemu troakcenatskom sustavu parcijalno zahvaćenom tendencijom prema utrnuću intonacijskih preka, s neizmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,

- starijemu dvoakcenatskom sustavu dokinutih intonacijskih preka, s neizmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,

- starijemu jednoakcenatskom sustavu dokinutih intonacijskih i kvantitativnih preka, s neizmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,

⁴² Nova je jedinica nova u odnosu na prethodni protojezični dvoakcenatski sustav.

- novijemu troakcenatskome sustavu s očuvanim intonacijskim oprekama među akcentima, zahvaćenim parcijalnim pomakom siline, te stoga djelomice izmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,
- novijemu dvoakcenatskome sustavu dokinutih intonacijskih opreka, zahvaćenim parcijalnim pomakom siline, te stoga djelomice izmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,
- novome troakcenatskome sustavu, s očuvanim intonacijskim oprekama među akcentima, zahvaćenim generalnim pomakom siline, te stoga potpuno izmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom;
- B) u dijalektima Pa skupine:
 - starijemu troakcenatskom sustavu parcijalno zahvaćenom tendencijom prema utrnuću intonacijskih opreka, s neizmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,
 - starijemu troakcenatskome sustavu s očuvanim intonacijskim oprekama, te kajkavskim metatonijama u odgovarajućim kategorijama, s neizmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,
 - novijemu troakcenatskome sustavu s očuvanim intonacijskim oprekama, zahvaćenim parcijalnim pomakom siline pri kajkavskim metataksama u ograničenom broju kategorija, te stoga djelomice izmijenjenom starojezičnom distribucijom jedinica,
 - novome troakcenatskome sustavu, s intonacijskim oprekama među akcentima, zahvaćenim kajkavskim metatonijama i metataksama s generalnim pomakom siline, te stoga potpuno izmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom;
 - C) u dijalektima zapadnoga (D) ogranka DR skupine:
 - novijemu peteroakcenatskome sustavu s očuvanim starojezičnim tročlanim akcenatskim inventarom i intonacijskim oprekama među akcentima, te novim parom kvantitativno različitih akcenata uzlazne intonacije na novim mjestima u sustavu zahvaćenom parcijalnim pomakom siline i djelomice izmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,
 - novijemu četveroakcenatskome sustavu s utrnulim starojezičnim intonacijskim oprekama među akcentima i utrnulim starojezičnim akutom, te s novim parom kvantitativno različitih akcenata uzlazne intonacije na novim mjestima u sustavu zahvaćenom parcijalnim pomakom siline i djelomice izmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,
 - novome četveroakcenatskome sustavu s utrnulim starojezičnim intonacijskim oprekama među akcentima i utrnulim starojezičnim akutom, te s novim parom kvantitativno različitih akcenata uzlazne intonacije na novim mjestima u sustavu zahvaćenom generalnim pomakom siline i potpuno izmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom.

U istočnim se (R) dijalektima DR skupine razvio starojezični dvoakcenatski sustav bez nove akcenatske jedinice na mjestima na koja je regresivno povučena akcenatska silina s naglašenih slabih poluglasova. Taj je polazni dvoakcenatski sustav, do danas sačuvan u nekim od tih dijalekata, ujedno ishodišni svim mlađim akcenatskim sustavima koji su se kasnije razvili u istočnim dijalektima:

- starijemu jednoakcenatskom sustavu dokinutih intonacijskih i kvantitativnih opreka, s neizmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,
- novijemu četveroakcenatskome sustavu s novouspostavljenim intonacijskim oprekama unutar para novih kvantitativno različitih akcenata na novim mjestima u sustavu zahvaćenom parcijalnim pomakom siline i djelomice izmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom,
- novomu četveroakcenatskom sustavu s novouspostavljenim intonacijskim oprekama unutar para novih kvantitativno različitih akcenata na novim mjestima u sustavu zahvaćenom generalnim pomakom siline i potpuno izmijenjenom starojezičnom akcenatskom distribucijom.

3.2.2. Vokalizacija je starojezičnoga poluglasa u jakim položajima diferencirala dijalekte međusobno i iznutra.

Specifičnim se refleksom produjena i neprodujena poluglasa Pa skupina diferencirala od dijalekata ostalih skupina, ali ju je pojava i drugačijih refleksa u nekim dijalektima segmentirala iznutra. Osobitost je samo ove dijalekatske skupine zamjena produjenoga poluglasa punim vokalom uz istodobno zadržavanje neizmijenjene starojezične vrijednosti neprodujenoga poluglasa u dvama (jugo)zapadnim dijalektima.

Pr skupina se od ostalih izdvojila stanovitim brojem nepreventivnih punih vokalizacija poluglasa u slabu položaju, pri čemu se između ostaloga pojavila i upitno-odnosna zamjenica s likom ča, karakteristična za dijalekte ove skupine⁴³. U njoj se jedno uže područje diferenciralo od ostalih područja dvojakim refleksom poluglasa uvjetovanim kvantitetom.

U DR skupini su se djelomičnim zadržavanjem neizmijenjena starojezičnoga poluglasa (jugo)istočni dijelovi istočnoga (R) ogranka⁴⁴ dijalekatski diferencirali od ostalih dijelova istočnoga (R) ogranka, od zapadnoga (D) ogranka, i od dijalekata Pr skupine i Pa skupine.

3.2.3. U mlađemu su starojezičnome podrazdoblju gubitak starojezičnoga jata /e/ i disperzija njegovih refleksa dodatno odvojili Pa skupinu i Pr skupinu te ogranke

⁴³ U istim se okolnostima u DR skupini za isto značenje javila upitno-odnosna zamjenica što/šta, a nešto kasnije u Pa skupini i zamjenica kaj. Zamjenice ča, što/šta, i kaj za značenje 'neživo' postale su čelnim odrednicama na popisu jezičnih distinkcija među trima skupinama.

⁴⁴ Riječ je o dijelovima istočnoga (R) ogranka DR skupine, u literaturi poznatim pod terminom torlački.

DR skupine, ujedno bitno pridonoseći profilaciji njihovih dijalekata unutar svih skupina.

Pa skupina se kao cjelina izdvojila od drugih skupina održanjem neizmijenjene starojezične fonološke i artikulacijske vrijednosti jata /e/. Unutar nje su se formirali:

a) dijalekti s refleksom poluglasa istovjetnim jatu koji je zadržao starojezičnu vrijednost /e/,

b) dijalekti u kojima su refleksi jata i poluglasa različiti, bilo da je na mjestu jata kakva jezična jedinica koja ne odgovara starojezičnoj vrijednosti jata, bilo da je na mjestu jakoga poluglasa kakva jezična jedinica koja ne odgovara starojezičnoj vrijednosti jata.

U Pr skupini su se uspostavili raznoliki refleksi starojezičnoga jata /e/, od kojih neki nisu uvjetovani određenim jezičnim okolnostima a neki jesu.

a) U tri je dijalekta jat dosljedno bez kategorijalnih ograničenja zamijenjen po jednom jezičnom jedinicom: vokalom /i/, vokalom /e/, i diftónškom sekvencijom /je/.

b) u jednome je dijalektu jat dosljedno zamijenjen vokalima /i/ i /e/ po jezičnome pravilu⁴⁵,

c) u jednome je dijalektu jat zamijenjen dvjema ili trima jezičnim jedinicama, od kojih je jedna fonološka i artikulacijska kontinuanta starojezičnoga jata /e/.

U dijalektima su se zapadnoga (D) ogranka DR skupine uspostavili raznoliki refleksi starojezičnoga jata /e/, od kojih neki nisu uvjetovani određenim jezičnim okolnostima a neki jesu.

a) U jednome je dijalektu jat dosljedno zamijenjen vokalom /i/,

b) u nekim je dijalektima jat zamijenjen vokalima /e/i /i/, u zavisnosti o kvantiteti i morfološkoj kategoriji,

c) u nekim je dijalektima jat zamijenjen kombinacijom diftónške sekvencije /je/ s vokalom /i/ i vokalom /e/, u zavisnosti o kvantiteti i morfološkoj kategoriji,

d) jat je mogao biti zamijenjen sekvencijama /ije/ i /je/ i vokalom /i/ u zavisnosti o intonaciji i morfološkoj kategoriji,

e) jat je u određenim okolnostima mogao ostati neizmijenjene starojezične vrijednosti /e/, a u drugima biti zamijenjen vokalom /i/ i /e/.

U istočnome su (R) ogranku DR skupine uspostavljeni refleksi starojezičnoga jata /e/, od kojih neki nisu uvjetovani određenim jezičnim okolnostima a neki jesu.

a) jat je dosljedno zamijenjen vokalom /e/,

45 Riječ je o zakonitosti u dijalektologiji poznatoj kao pravilo Jakubinskoga i Meyera.

b) jat je zamijenjen sekvencijama /ije/ i /je/ u zavisnosti od kvantitete i morfološke kategorije, a u određenim je morfološkim kategorijama zamijenjen i vokalom /i/.⁴⁶

Vidljivo je da svaka dijalekatska skupina u u pogledu refleksa jata pokazuje samosvojnost u odnosu na sve ostale skupine, a da su pojedine skupine međusobno bliže ili udaljenije po kombinacijama koje su u njima moguće prema određenim pravilima. Ovo se odnosi i na ogranke DR skupine.

3.2.4. U posebnim se refleksima slogotvornoga /j/ očituju posebnosti pojedine skupine dijalekata, te veće međusobno približavanje ili udaljšavanje skupina ili dijalekata pojedinih skupina.

Posebnosti su:

- u većini dijalekata Pa skupine zamjena /j/ > /o/,

- u dijelu dijalekata Pr skupine zadržavanje neizmijenjena statusa /j/, te desilabizacija /j/ > /o/ / /aj/ /e/ (> /e/),

- u dijelu istočnih (R) dijalekata DR skupine desilabizaciji /j/ > /u/.

Posebne se bliskosti dijalekata zapadnoga (D) ogranka DR skupine s dijelovima dijalekata Pr skupine i Pa skupine i očituju u:

- refleksu /j/ > /je/ u infinitivnim i prezentstkim osnovama glagola prve vrste u dijalektima Pa skupine i Pr skupine,

- prvotnome diftónškom refleksu /j/ > /uo/ u zapadnome (D) ogranku DR skupine i dijelu Pr skupine, s rezultatom naknadnoga stezanja, vokalom /o/ u jednome južnome dijalektu Pr skupine i s rezultatom naknadnoga stezanja, vokalom /u/ u dijelu zapadnih (D) dijalekata DR skupine.

3.2.5. U posebnim se refleksima slogotvornoga /j/ u pojedinim dijalektima također očituje veća bliskost Pa skupine i Pr skupine. Riječ je o desilabizaciji /j/ predmetanjem vokalnoga elementa: /j/ > /ar/ ili /er/ u dijalektima Pr skupine i /j/ > /er/ u dijalektima Pa skupine i Pr skupine.

3.2.6. Vokalski sustavi s više od pet starojezičnih vokalnih jedinica koji se javljaju u pojedinim skupinama ili dijalektima različitih skupina također očituju

46 Pregled koji teži rekonstrukciji starojezičnoga stanja, s argumentima temeljenim na uvidu u stanje u suvremenim organskim govorima, uvijek je više ili manje aproksimativan. Uvelike je aproksimativan osobito pri rekonstrukciji stanja u predmigracijskoj štokavštini, budući da je ona samo djelomično očuvana, a velikim dijelom u migracijama zatrta, ili izmiješana u novim (post)migracijskim dijalektima u kojima ima crta dijalekata istočnoga (R) i zapadnoga (D) ogranka. Teško je stoga pouzdano zaključiti je li, primjerice, djelomice sačuvan /e/ na mjestu jata u jednom imeničkom gramatičkom morfemu u dijelu jednoga novijega postmigracijskoga dijalekta srpskoga jezika, bila jezična činjenica istočnoga (R) ogranka DR skupine, odnosno starosrpskoga jezika. Ta ista jezična činjenica u sačuvanom predmigracijskome dijalektu pouzdanije svjedoči da je to bila činjenica zapadnoga (D) ogranka DR skupine, odnosno starohrvatskoga jezika.

posebnost svojstvenu samo jednoj dijalekatskoj skupini, ili povećavanje međusobne početne udaljenosti ili bliskosti.

Dijalekte Pa skupine u polazištu od ostalih odvajaju vokalski sustav sa sedam jedinica, u kojemu su uz pet temeljnih vokala usustavljeni i zatvoreni parnjaci /e/ i /o/. Početni povećani broj vokalskih jedinica u odnosu na ostale održava se i nadalje tendencijom za povećanjem broja jedinica, što rezultira uvođenjem dodatnih zatvorenih i otvorenih vokala.

U dijalektima Pr skupine i zapadnim (D) dijalektima DR skupine postoje sustavi s pet temeljnih vokalnih jedinica i tendencijom za povećanjem broja jedinica uvođenjem zatvorenih varijanti ili diftonga dugih vokala /ā/, /ē/ i /ō/.

Većinu dijalekata Pa skupine, jedan dijalekt Pr skupine i dijelove dijalekata obaju ogranka DR skupine bliže povezuje sustav sa šest vokalnih jedinica u kojima je uz pet temeljnih šesta jedinica /e/.

Sustav s pet temeljnih vokalnih jedinica i šestom sekvencijom /je/ < /e/ bliže povezuje jedan južni dijalekt Pr skupine s dijelom zapadnih (D) dijalekata i dijelovima dvaju istočnih (R) dijalekata DR skupine.

Među sustavima DR skupine s pet temeljnih jedinica i dvjema sekvencijama: /ije/, /je/ < /e/ onaj tendencijom za zatvaranjem ili gubljenjem dugoga /ā/ u jednome zapadnome (D) dijalektu DR skupine bliži je po tome dijalektima Pr skupine u kojima je /ā/ > /a/ ili /o/.

3.2.7. Morfološki se sustavi u dijalektima pojedinih skupina međusobno razlikuju po različitu odnosu prema jezičnome naslijeđu.

Dijalekte Pr skupine osobito u deklinaciji obilježava konzervativizam, očitujući se u čuvanju starojezičnoga naslijeđa gramatičkih morfema i paradigmi, dok je glagolski sustav sveden na minimalan broj oblika dostatnih za komunikaciju. U dijelu se Pr skupine konzervativizam očituje i održanjem imperfeka i aorista kao komunikacijskih oblika u sustavu. Dio dijalekata Pr skupine karakterizira umjereni inovativnost u deklinaciji, koja se očituje u težnji prema sinkretizmu dativa, lokativa i instrumentala plurala generalizacijom postojećega starojezičnoga gramatičkoga morfema jednoga od tih triju padaža.

Dijalekte Pa skupine obilježava konzervativizam i inovativnost. Konzervativizam se, kao i u Pr skupini, očituje u čuvanju starojezičnih gramatičkih morfema i deklinacijskih paradigmi, ali i očuvanjem u sustavu glagolskih oblika starojezične morfološke i funkcionalne razlike između infinitiva i supina, te starojezične mogućnosti izricanja futura prostim oblikom. Inovativnost se u deklinaciji očituje u generalizaciji morfološke inovacije *Asg. = Gsg.* muškoga roda, te u generalnome gubljenju morfološke posebnosti vokativa i njegovu izjednačenju s oblikom nominativa. U sustavu se glagola inovativnost očituje u gubljenju posebnoga starojezičnoga složenoga oblika futura, te zadržavanja u sustavu samo jednoga složenoga oblika za iskazivanje budućih radnji.

Većinu dijalekata DR skupine karakterizira revolucionarnost u odnosu prema jezičnome naslijeđu, što se očituje u uspostavi posve novoga gramatičkoga morfema u Cpl. svih imenica, generalnom uvođenju proširka osnove pluralnih padaža u čitavim kategorijama, te težnji k sinkretizmu dativa, lokativa i instrumentala generalizacijom novoga gramatičkoga morfema dobivena interferencijom dvaju starojezičnih morfema od kojih je jedan pripadao izgubljenome dualu.

Dio je zapadnih (D) dijalekata DR skupine umjereni inovativan, i po tome bliži umjereni inovativnim sustavima Pr skupine. U deklinaciji se tih dijalekata uvodi novi morfem samo u Cpl. imenica muškoga roda a osnove pojačane proširkom interferiraju s osnovama bez proširka, dok sinkretizam posve izostaje ili je po tipu bliži onome u Pr skupini.

Nakon izdvajanja istočnoga (R) ogranka iz DR skupine u prvome starojezičnome podrazdoblju, dijalekti su zapadnoga (D) ogranka tijekom starojezičnoga razdoblja razvili veću bliskost s dijalektima Pr skupine i Pa skupine.

Dijalekti su pod konac starojezičnoga razdoblja ovako grupirani:
(panonski dijalekti + primorski dijalekti + dinarski dijalekti) + raški dijalekti.

3.3. Djelovanjem prije svega različitih tendencija usklađenih s unutarjezičnim zakonitostima i mogućnostima, ali i političajem i djelovanjem i izvanjezičnih čimbenika poput teritorijalne, administrativne, konfesionalne, kulturne i općekomunikacijske bliskosti, te različitih supstratnih, adstratnih i superstratnih dodira, tijekom su starojezičnoga razdoblja uobličene ove skupine dijalekata: dijalekti panonske skupine, dijalekti primorske skupine, dijalekti dinarske skupine i dijalekti raške skupine.

U ovim su se skupinama dijalekata tijekom protojezičnoga i starojezičnoga razdoblja uz mnoge zajedničke značajke razvile i usustavile i distinktivne jezične značajke koje pripadaju dvjema razinama:

- jezične značajke ili izoglose najviše razlikovne razine svojstvene samo određenoj skupini dijalekata koja se naziva *narječja*, što pokazuju jezičnu individualnost svake dijalekatne skupine ranga *narječja* i njezinu unutarjezičnu autonomiju naspram ostalih dijalekatnih skupina ranga *narječja*,
- jezične značajke ili izoglose niže razlikovne razine svojstvene nekim ali ne i svim dijalekatskim skupinama ranga *narječja*, svojstvene dijalektima ili dijelovima dijalekata različitih dijalekatskih skupina ranga *narječja*, koje pokazuju bliže integrativne veze među nekim ali ne i među svim skupinama dijalekata *narječja*, ili bliže integrativne veze među dijalektima dvaju ili svih *narječja* koja određeni jezik ima.

Narječja je unutar jednoga jezika moguće odrediti po dva načela: po načelu postojanja u njima individualne unutarjezične divergentne samosvojnosti, i po načelu postojanja unutarjezične međunarječne i međudijalekatske integrativne konvergencije. Po tome su *narječja* one skupine dijalekata koje posjeduju vlastita autonomna jezična svojstva najviše distinktivne razine, a unutar istoga jezika imaju

opoziciju u najmanje jednoj skupini dijalekata istoga jezika koja posjeduje vlastita autonomna jezična svojstva najviše distinktivne razine.

Stoga je narječja moguće utvrditi samo u onim jezicima u kojima se mogu definirati opozicije između najmanje dvaju djelomice jezično individualiziranih autonomnih podstava ranga narječja, a kojima su dijalekatske sastavnice povezane gustom mrežom zajedničkih izoglosa. Po ovome opozitome unutarjezičnome načelu u jednome jeziku ne može postojati jedno narječje, nego najmanje dva. Ako unutar jednoga jezika nije moguće odrediti najmanje dvije međusobno opozitne skupine dijalekata svake s vlastitom jezičnom individualnošću a povezane gustom mrežom izoglosa niže razlikovne razine, taj jezik nema narječja nego su dijalekti najviša hijerarhijska razina organskih govora toga jezika.

Ovako definirani kriteriji pokrepljuju zaključak da su tijekom starojezičnoga razdoblja iz Pa skupine, Pr skupine i DR skupine formirana dva zaslona organska jezika, hrvatski jezik i srpski jezik.

Hrvatski jezik čine panonski dijalekti, primorski dijalekti i dinarski dijalekti koje zbog međusobne djelomične jezične opozitnosti i istodobne povezanosti njihovih dijalekata gustom mrežom izoglosa valja tretirati kao tri narječja hrvatskoga jezika.

Raški dijalekti su organski idiomi srpskoga jezika koji zbog nepostojanja unutarjezičnih opozitnih idioma ranga narječja unutar toga jezika valja tretirati kao dijalekte srpskoga jezika.

4. Razvoj se hrvatskoga jezika⁴⁷ u dvama starim razdobljima može prikazati ovim shemama:

1. razdoblje ZJP:

1.1. starije prajezično podrazdoblje:

ZJP: protoslovenski, protohrvatski, protosrpski = (Al skupina + Pa skupina + Pr skupina + DR skupina)

1.2. mlađe protojezično podrazdoblje:

ZJP: praslavenski + (prahrvatski + prasrpski) = (Al skupina + (Pa skupina + Pr skupina + DR skupina)

47 Termin jezik (hrvatski, slovenski, srpski) u glavni se ove radnje po logici stvari pretežno odnosi na jezičnu organizaciju, odnosno "jezik kao sustav", što je samo dio sadržaja termina jezik. U zaključnom se dijelu rasprave u termin jezik (hrvatski, slovenski, srpski) uključuje njegov ukupan sadržaj: "jezik kao sustav" i "jezik kao standard" (J. Siličić). Stoviše, vrlo je plauzibilno mišljenje po kojemu je razlikovanje idioma/stanovitih jezičnih entiteta kao dijalekata (dijalekata, narječja) naspram idiomima/jezičnim entitetima moguće samo prema kriteriju postojanja/nepostojanja vlastitog kultivirana (književnog) jezika, odnosno izgrađena općeg (standardnog) jezika (Ž. Mujčić).

2. Starojezično razdoblje:

2.1. starije starojezično podrazdoblje:

starohrvatski, starosrpski = dijalekti Pa skupine + dijalekti Pr skupine + zapadni (D) dijalekti DR skupine + istočni (R) dijalekti DR skupine

2.2. mlađe starojezično podrazdoblje:

A) starohrvatski jezik = (panonski dijalekti + primorski dijalekti + dinarski dijalekti)

B) starosrpski jezik = raški dijalekti

3. dijalekatska shema hrvatskoga jezika pod konac 14. stoljeća i tijekom predmigracijskoga razdoblja u 15. stoljeću:

A) hrvatski jezik = (panonsko ili kajkavsko narječje + primorsko ili čakavsko narječje + dinarsko ili štokavsko narječje)

C) Struktura narječja hrvatskoga jezika u predmigracijskome razdoblju:

panonsko ili kajkavsko narječje = sedam dijalekata,

primorsko ili čakavsko narječje = pet dijalekata,

dinarsko ili štokavsko narječje = osam dijalekata.

D) Razlika u strukturama organskih sustava triju jezika koji su se tijekom prajezičnoga/ protojezičnoga i starojezičnoga razdoblja razvili iz ZJP:

D)A) slovenski jezik = slovenski dijalekti⁴⁸

D)B) hrvatski jezik = hrvatska narječja i njihovi dijalekti =

(kajkavsko narječje sa sedam dijalekata + čakavsko narječje s pet dijalekata + štokavsko narječje s osam dijalekata)

D)C) srpski jezik = srpski dijalekti⁴⁸.

48 Slovenski su dijalekti kajkavski, ali im zbog izostanka opozitne narječne skupine unutar istoga jezika nije nužna dodatna jezična terminološka odrednica. U literaturi se kao posebna dijalekatska grupacija unutar srpskoga jezika izdvajaju torlački dijalekti, s jezičnom posebnošću koja je unutar DR skupine postojala još u protojezičnome razdoblju (pa se rabi i termin proto(r)lački) a koja je znatno pojačana u kasnijim jezičnopovijesnim razdobljima. Uzme li se to u obzir, moguće je i u srpskom jeziku odrediti dva narječja: raško i torlačko. No to pitanje nije posve apsolvirano unutar srpske dijalektologije, a nebitno je u ovome radu usmjerenome na jezičnopovijesnu interpretaciju hrvatskoga jezika.

49 Srpski su dijalekti štokavski, ali im zbog izostanka opozitne narječne skupine unutar istoga jezika nije nužna dodatna jezična terminološka odrednica.

Osnovna literatura:

- Brozović, Dalibor: *O rekonstrukciji predmigracijskog mozaika srpskohrvatskih dijalekata*, Filologija, 4, Zagreb 1963, str. 45-55.
- Brozović, Dalibor: *O početku hrvatskoga jezičnoga standarda*, Kritika, III/ 1970, knj. 10, str. 21-22.
- Brozović, Dalibor: *O makarskom primorju kao jednom od središta jezično-historijske i dijalekatske konvergencije*, Makarski zbornik, 1971, s. 381-405.
- Brozović, Dalibor: *Čakavsko narječje*, (u knjizi: *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, JLZ, Zagreb 1988, str. 80-90.
- Brozović, Dalibor: *Kajkavsko narječje*, (u knjizi: *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, JLZ, Zagreb 1988, str. 90-99.
- Brozović, Dalibor-lvić, Pavle: *Ishodni srpskohrvatski/hrvatskosrpski fonološki sistem* (u knjizi: *Fonološki opisi*, knj. 9, ANUBiH, Sarajevo, 1981, str. 221-226.
- lvić, Pavle: *Istorija jezika*, (u knjizi: *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, JLZ, Zagreb 1988, str. 5-54)
- lvić, Pavle: *Narečja*, (u knjizi: *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, JLZ, Zagreb 1988, str. 54-56)
- lvić, Pavle: *Štokavsko narečje*, (u knjizi: *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, JLZ, Zagreb 1988, str. 56-90)
- lvić, Stjepan: *Jezik Hrvata kajkavaca*, Ljetopis JAZU 48, Zagreb 1936, str. 47-88.
- lvić, Stjepan: *Prilog za slavenski akcenat*, Rad JAZU knj. 187, Zagreb 1911, str. 133-208.
- lvić, Stjepan: *Poredbena slavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb 1970.
- Junković, Zvonimir: *Jezik Antuna Vamca i podrijetlo kajkavskoga dijalekata*, Dijakronijska rasprava, Rad JAZU, knj. 363, Zagreb 1972.
- Kovačec, August: *Status kontinentalnih balkanskoromanskih idioma i 'relativistički pristup'*, *Suvremena lingvistika*, sv. 1-2/ 1993, str. 131-141.
- Lisac, Josip: *Hrvatski dijalekatni idiomi i jezična povijest*, Marulić, 26/1993, br. 2, str. 184-85.
- Lisac, Josip: *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*, Matica hrvatska, Zagreb 1996.
- Lisac, Josip: *Hrvatski govori, filolozi, pisci*, Matica hrvatska, Zagreb 1999.
- Lončarić, Mijo: *Kajkavsko narječje*, Zagreb 1996.
- Lukežić, Iva: *Prilog raspravi o genezi hrvatskih narječja*, Fluminensia, god. 8, 1-2, Rijeka 1996, str. 223-236
- Lukežić, Iva: *Štokavsko narječje (Nact sveučilišnih predavanja)*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 32., Zagreb 1998, str. 117-135.
- Moguš, Milian: *Fonološki razvoj hrvatskoga jezika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1971.
- Moguš, Milian: *Čakavsko narječje, fonologija*, Školska knjiga, Zagreb 1977.
- Muljačić, Žarko: *L'enseignement de Heinz Kloss (modifications, implications, perspectives)*, Langages, Paris, 83/1986, str. 53-63.

- Muljačić, Žarko: *Hanno i singoli diastemi romanzi emanato 'le 'loro' lingue standard (come di solito si legge) o hanno invece le lingue standard romanze determinate in larga misura a posteriori i 'loro' dialetti?*, Società di Linguistica Italiana, 27, L'italiano tra le lingue romanze, Roma, 1989, str. 9-25.
- Muljačić, Žarko: *L'Approccio relativistico*, Rivista italiana di Dialettologia, Lingua dialetti società, XV, Bologna, 1991, str. 183-190.
- Silić, Josip: *Hrvatski jezik kao sustav i kao standard*, "Riječki filološki dani", Zbornik radova, sv. 1, Rijeka 1996, str. 187-193.
- Vončina, Josip: *Tekstološka načela*, Matica hrvatska, Zagreb 1999.